

**Комунальний заклад
«Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»**

**Наш земляк Дмитро Чижевський – видатний
учений-енциклопедист, філософ та історик
культури й науки**

Навчально-методичний посібник

ББК 26.890/Укр.=4.Кір
Н 37

Наш земляк Дмитро Чижевський – видатний вчений-енциклопедист, філософ та історик культури й науки: Навчально-методичний посібник / Гайда Л. А., Іванко А. Б., Н.В. Жахалова, В.І.Жванко, Ф.О.Шепель – Кіровоград: 2014. – 68 с.

Видання містить матеріали про Дмитра Івановича Чижевського, уродженця міста Олександрії, видатного вченого у галузі світового гуманітарного знання. Постать нашого земляка постає у викладі авторів на загально історичному тлі з використанням широкого кола джерел. Пропонується також мандрівка вулицями Олександрії, опис експонатів місцевого музею та місць увічнення його пам'яті.

Науково-популярний виклад робить видання привабливим для всіх, хто цікавиться духовними надбаннями наших земляків. Видання розраховане на широкий загал, може використовуватися у навчальному процесі загальноосвітніх і вищих навчальних закладів.

Друкується за рішенням вченої ради комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського» (протокол №1 від 7 березня 2014 року)

Рецензенти:

Гаращенко О.М., директор комунального закладу «Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І.Чижевського, заслужений працівник культури України;

Небеленчук І.О., старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

Відповідальна за випуск – Корецька Л.В.

ISBN

Передмова

Знамениті земляки є нашими духовними орієнтирами, вчителями, нашою духовною опорою і гордістю перед усім світом

Григорій Сковорода

В Україні спостерігається зростання загального інтересу до біографічного знання, стрімкий зліт досліджень і публікацій про життя та діяльність видатних земляків. За останні десятиліття розпочався якісно новий етап у розвитку української історичної біографістики, що об'єктивно посіла одне з провідних місць в тематиці історичних досліджень. Стало можливим повернення з небуття забутих і малознаних імен співвітчизників, переоцінка їхнього внеску в розвиток суспільства. Поступово долається багаторічний процес знеособлювання історії, штучне звуження тематичних меж, постає питання розкриття особи у всій багатоплановості, різнобічності інтересів і виявів, у внутрішніх суперечностях культурного самовизначення, еволюції поглядів і переконань, бо лише так можна показати складність руху українців у пошуку самих себе.

Постійне спілкування з творчою інтелігенцією краю, педагогами, молодими людьми, вивчення змісту інформаційного середовища мережі Інтернет спонукало до висновків, що незважаючи на накопичений матеріал з історії біографічних відомостей про земляків та видання серії історичних календарів, ми ще не навчилися популяризувати, брендувати свій потенціал культурної спадщини.

5 квітня 2013 року у відділі рідкісних документів Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського відбулася презентація *дослідницько-просвітницького проекту «Наш земляк Дмитро Чижевський – видатний вчений-енциклопедист, філософ та історик культури й науки»* (до 120 річчя від дня народження), метою якого було привернення уваги широких кіл громадськості до неординарної особистості Дмитра Івановича, розкриття змісту його багатогранної діяльності, популяризація творчих та професійних надбань; актуалізація відомостей про пам'ятні місця, пов'язані з життям його родини в Олександрії; визначення місця і ролі нашого видатного земляка у формуванні слов'янської духовності та світового гуманітарного знання. Особлива увага була приділена питанню європейськості вченого. Він був взірцем того, яким має бути українець-європеєць, що так важливо в контексті наших євроінтеграційних прагнень.

До складових проекту увійшли – підготовка тематичної лекції для педагогів, популяризація інформаційних ресурсів про видатного земляка, представлення процесу увічнення пам'яті Дмитра Чижевського на батьківщині, а також видання ювілейної брошури.

Покладаємо надію, що наш дослідницько-просвітницький проект стане поштовхом подальшої популяризації відомостей про видатного земляка:

- ❖ встановлення пам'ятника Д. Чижевському в Олександрії;
- ❖ створення фільму (рекламного ролику) про автентичні пам'ятки в Олександрії;

- ❖ відкриття центру популяризації життя і творчості Дмитра Чижевського – унікального комплексу музей-бібліотека на базі його меморіального будинку;
- ❖ розробка туристичних маршрутів та мандрівок, у тому числі і віртуальних, по меморіальних місцях, музеях та бібліотеках;
- ❖ організація пересувних тематичних виставок у державних та громадських музеях області;
- ❖ популяризація творчих надбань відомих дослідників та популяризаторів життя і творчості Д Чижевського;
- ❖ проведення конкурсу креативних ідей щодо пошуку сучасних форм популяризації життя і діяльності видатного земляка.

Матеріали реалізованого проекту представлені у навчально-методичному посібнику, який має на меті представити широкому загалу сучасний стан вивчення, дослідження та увічнення пам'яті про Дмитра Чижевського, популяризувати відомості про непересічну особистість, залучаючи широкі кола мешканців нашого краю.

Старший викладач кафедри педагогіки, психології та колекційної освіти комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», кандидат педагогічних наук Андрій Борисович Іванко на основі матеріалу лекції підготував розділ «Д. І. Чижевський – людина з парнасу науки (до 120-річчя від дня народження)».

До проекту ми залучили уродженця Олександрії, вчителя Попельнастівської загальноосвітньої школи I-III ступенів, лауреата обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова Валерія Івановича Жванка, який пропонує читачам унікальну заочну мандрівку «Дмитро Чижевський. Домашні гуртки і барокові закарпелки Олександрії».

Відомий краєзнавець Федір Олександрович Шепель презентує коротку замальовку «Є в ньому щось сковородинсько-гоголівське...», або Дмитро Чижевський очима сучасників»

Надія Володимирівна Жахалова запрошує переглянути експонати, які представлені в Олександрійському краєзнавчому музеї ім. А. Ф. Худякової на тематичній виставці «Вчений Д. Чижевський – наш земляк».

Видання містить також відомості про можливості використання інформаційних ресурсів обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського та Олександрійської бібліотеки імені Дмитра Чижевського, дані про вулицю імені Дмитра Чижевського, про меморіальні дошки Дмитру Чижевському та про інші форми увічнення пам'яті про видатного земляка.

Дякуємо усім причетним до реалізації просвітницького проекту і висловлюємо надію на його продовження.

Л.Гайда

Зміст

Передмова

Іванко А. Б. Д. І. Чижевський – людина з парнасу науки (до 120-річчя від дня народження)

Вступ.....
Розділ 1. Дитинство, юність Д.Т Чижевського: становлення особистості...
Розділ 2. Діяльність в нелегальних просвітницьких гуртках
Розділ 3. Навчання в Петербурзькому та Київському університетах.....
Розділ 4. Політична і наукова діяльність (1919-1921 рр.). Проблеми з властями
Розділ 5. Еміграція: чеський та німецький періоди.....
Розділ 6. Життя та діяльність у м. Галле в період нацистської диктатури...
Розділ 7. Повоєнний період життя і наукової діяльності.....
Розділ 8. Історико-філософські дослідження вченого
Розділ 9. Розробка Д.І.Чижевським актуальних проблем україністики....
Розділ 10. Повернення в Україну наукового доробку Д.І.Чижевського
Розділ 11. Всесвітнє значення наукової спадщини Д.І.Чижевського

Жванко В. І . Дмитро Чижевський. Домашні гуртки і барокові закапелки Олександрії

«Нехорошая квартира»

Містечко схоже на Вертеп

До гімназії з Чижевським

Олександрія-Юпітер-транзит

Шепель Ф. О. , «Є в ньому щось сквородинсько-гоголівське...», або Дмитро Чижевський очима сучасників

Жахалова Н. В. Список експонатів, які представлені в Олександрійському краєзнавчому музеї ім. А. Ф. Худякової на тематичній виставці «Вчений Д. Чижевський – наш земляк»

Гайда Л.А. Інформаційні ресурси про життя і діяльність видатного земляка та увічнення його пам'яті

Обласна універсальна бібліотека імені Дмитра Чижевського

Олександрійська бібліотека імені Дмитра Чижевського

Вулиця імені Дмитра

Чижевського

Меморіальні дошки Дмитру Чижевському

ІВАНКО А.Б.
Д. І. ЧИЖЕВСЬКИЙ – ЛЮДИНА З ПАРНАСУ НАУКИ
(до 120-річчя від дня народження)

ВСТУП

Українська земля народжувала геніїв і в галузі соціогуманітарних наук. Проте їх здібності могли проявитися тільки на чужині. Коли вчені залишалися на батьківщині, у них був невеликий вибір: або загинути, або працювати в оковах марксизму-ленінізму, не здійснюючи будь-якого впливу на світову науку.

С. Кульчицький

...без його праць українське літературознавство було й залишається не просто «неповним», а злиденним. Як, до речі, й українська філософська думка ХХ століття...

В часи, коли Україна стала незалежною, вона особливо має пишатися тим, що і в часи неволі не давали заснути тій думці такі сподвижники, як Дмитро Чижевський.

М. Наєнко

Мені вже доводилося писати про видатних українських вчених- істориків, яким долею судилося жити і працювати в діаспорі. Серед них, зокрема, виділяється яскрава постать Івана Лисяка-Рудницького. На моє глибоке (можливо, дещо суб'єктивне) переконання, серед науковців-гуманітаріїв української діаспори ХХ століття існував блискучий квінтет – Омелян Пріцак, Іван Лисяк-Рудницький, Юрій Шевельов, Євген Маланюк і Дмитро Чижевський як інтелектуали світового рівня. Доля була до них милосердною і вони, нехай поза межами України, але зуміли блискуче самореалізуватися. Тих же, хто не зміг чи не захотів емігрувати, чекала сумна доля – як А. Кримського, М. Яворського, С. Єфремова, Г. Хоткевича, М. Слабченка та багатьох інших.

У 2014 році виповнюється 120 років від дня народження нашого славетного земляка з Олександрії, всесвітньо відомого філософа, літературного критика, історика літератури, лінгвіста у галузі слов'янських мов, компаративіста – Дмитра Івановича Чижевського. До цього ювілею мені було запропоновано підготувати лекцію для слухачів курсів підвищення кваліфікації вчителів історії, українознавства, української мови та літератури, світової літератури та інших категорій з метою популяризації знань про історію рідного краю та наших видатних земляків. Я почав збирати матеріали і чим більше заглиблювався в цю проблематику, тим сильнішим ставало бажання, осмисливши, «пропустивши через себе» цей обшир фактів, написати науково-популярну брошуру, яка дала б досить системний виклад подій життя великого вченого-гуманіста та розкривала б його внесок в українську, європейську та світову науку.

В процесі роботи над книжкою використано фонд домашньої бібліотеки, ресурс Інтернету, фонди обласної універсальної наукової бібліотеки імені Д. І. Чижевського, де у відділі рідкісної книги зберігається чимало видань різними мовами з бібліотеки Д. І. Чижевського. Значна частина їх має на своїх сторінках помітки, зроблені рукою вченого. Користуючись нагодою, хотів би висловити слова вдячності працівникам відділу за всіляке сприяння у зборі матеріалу для цієї книжки.

Дана книга носить, безперечно, науково-популярний характер, вона є досить компілятивною, оскільки ґрунтується, в основному, на даних друкованих видань останніх майже 20 років, однак, думається, у посібнику систематизовано доволі значний фактаж, що дає можливість читачеві цілісно уявити собі цю потужну і надзвичайно яскраву та привабливу постать. Тим більше, що окремої книжки в Україні про Д. І. Чижевського, наскільки нам відомо, поки що не видано.

Книга адресована передусім педагогам загальноосвітніх навчальних закладів, викладачам вищих навчальних закладів, працівникам бібліотек. Вона цілком доступна і для сприймання учнями-старшокласниками, студентами. Видання може бути корисним для усіх, хто цікавиться історією краю та його видатними посталями.

РОЗДІЛ І. ДИТИНСТВО, ЮНІСТЬ Д. І. ЧИЖЕВСЬКОГО: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Родина Чижевських відома з XVIII ст. У 1743 р. предок філософа – «придворний тенор» імператриці Єлисавети Петрівни Петро Чижевський отримав дворянський титул і був записаний у дворянську книгу Володимирської губернії. Панас Феденко (1893-1981) – письменник, публіцист, історик, друг Д. Чижевського у своїй книзі споминів розповідає, що «...в російській енциклопедії Брокгауза і Ефрона (т.76, 1903 р.) згадується «придворного тенориста» Петра Лазаревича Чижевського, що за панування цариці Єлисавети одержав дворянство року 1743. То був предок Дмитра Чижевського». Він висловлює здогад, що «мабуть, первісне ім'я дворянина Петра Чижевського було «Чиж», але, за тодішнім звичаєм, «нобілітоване» [25, 8-9].

Згодом Чижевські переселилися в Україну. Пізніше, вивчаючи і захоплюючись польською бароковою літературою, Дмитро Іванович говорив друзям і учням, що його коріння іде з польського шляхетського роду. П. Феденко зауважує, що серед предків Д. І. Чижевського був один серб – Веклич [25, 8].

Дід ученого Костянтин брав участь у подіях Кримської війни 1853-1856 рр. і був одним із героїв оборони Севастополя. Він мав свій хутір у Гадяцькому повіті, а за тим переїхав на Херсонщину. Батько філософа Іван Чижевський народився 3 жовтня 1863 року (1863-1923). У 2013 році виповнилось 150 років від дня його народження. І. Чижевський закінчив військову гімназію у Пскові, потім навчався в Артилерійській вищій школі та Артилерійській академії. Певний час він викладав у Кронштадті. За листування із закордоном і за зв'язки з народницькими організаціями І. Чижевський був заарештований, на два роки ув'язнений у камері-одиначці, а потім на три роки висланий до Вологди. Лише у 1894 р. разом із

дружиною, випускницею студії Академії мистецтв Марією Єршовою він повернувся до свого маєтку на Херсонщині.

Марія Єршова була етнічною росіяною, отримала прекрасну освіту, якою щедро ділитиметься з дітьми. Вона також, як і чоловік, прагнула реалізувати народницькі ідеї в просвітницькій роботі. Думку ж присвятити себе пропаганді мистецтва підказав їй її наставник – І. Ю. Репін. Марія Дмитрівна влаштувалася в Олександрії викладачем малювання у чотирикласній школі, за що пізніше отримала за самовіддану працю подяку від попечителя Одеського освітнього округу [14, 19]. Проте роботою в школі її діяльність не обмежувалася. Через кілька років педагогічної діяльності вона призначається Олександрійським земством попечительницею школи Чиркіна. Водночас працювала співдиректором міської громадської бібліотеки, заснує у ній дитячий відділ. А ще вона проводила безплатні уроки малювання для обдарованих земляків.

Батько Д. І. Чижевського був видатним громадським діячем. Л. В. Куценко стверджує: «... поява в Олександрії Чижевських відчутно позначилася на атмосфері громадського і культурного життя міста. Згодом будинок Чижевських став своєрідним центром, навколо якого об'єднувалася містечкова інтелігенція, прогресивне міщанство та панство. Уроки народництва, через котрі пройшли Іван Костянтинович та Марія Дмитрівна, реалізувалися в Олександрії та повіті силою-силенною конкретних справ у сфері розбудови народної освіти, поліпшення охорони здоров'я, величезною просвітницькою роботою» [14, с.16]. У 1901 р. Іван Костянтинович обирається гласним Олександрійського земства: «Гортаючи журнали засідань земства, переконуюся у шаленій енергії і працелюбності цієї людини, у беззастережній відданості її ідеалам просвітництва» [14, с.16].

Знаменитим у родині Чижевських був також двоюрідний брат Івана Костянтиновича – відомий громадський діяч Павло Іванович Чижевський. Член II Державної думи, особисто знайомий з Михайлом Драгомановим, він належав до відвертих опозиціонерів і разом з молодим Володимиром Вернадським довозив із Женеви нелегальні українські видання.

Таким чином, майбутній учений народився в сім'ї, де панували демократичні погляди, антицаристські настрої, атмосфера волелюбства і боротьби. Д. І. Чижевський народився 23 березня (4 квітня за н.ст.) 1894 р. буквально через кілька днів після повернення його батьків із вологодського заслання. Родина поселяється спочатку у власному невеликому маєтку в с. Секретарівка неподалік Нової Праги. Та після смерті старшого сина Костянтина Чижевські переїзять до Олександрії, найнявши невеличкий будиночок по вулиці Казначейській. Сім'я жила за рахунок уроків та невеликого прибутку від землі, зданої селянам в оренду. У 1904 р. Чижевські придбали власний будинок на розі Центральної та Бульварної вулиць (тепер вул. Шевченка та Свердлова). Будинок зберігся до сьогодні: у ньому розміщена бібліотека, а на фасаді встановлена меморіальна дошка на честь Д. І. Чижевського.

Д. Чижевський розповідав, згадує П. Феденко, що в родині його батька панувала українська мова і молодий І. Чижевський вдома говорив лише українською. У сім'ї Чижевських в Олександрії мовою спілкування була російська, бо мати М. Єршова була росіяною. Річ у тім, що до революції 1917

року навіть у патріотичних українських родинх перевагу мала російська мова як державна мова Російської імперії. Російська мова в родині Чижевських «не могла витіснити з уваги молодого Чижевського мову українську бо її було чути в 30-тисячній Олександрії: «простолюддя» говорило своєю «мужицькою» мовою на вулиці, на базарі, на ярмарках, біля церкви. Ось у такому середовищі хлопчик отримав початкову освіту в сім'ї. На думку німецького дослідника російського походження Володимира Янцена, «дитину виховали так, що вільний розум, тверезе раціональне мислення і висока творча натура гармонійно вживалися в ньому. Він був дуже начитаним практично в усіх галузях знань» [15,с.6].

Таким чином, Дмитрові Чижевському «поталанило» на батьків. Маючи добру підготовку, він одразу вступає до другого класу місцевої гімназії. Щоправда, для цього батькові довелося просити дозволу в попечителя Одеського освітнього округу, а екзамени для вступу були призначені в Єлисаветградській гімназії, але Дмитро успішно витримав іспити і добре навчався протягом усіх гімназійних років [14,с.21].

Дмитро Чижевський розпочав навчання в Олександрійській чоловічій гімназії, яка являла собою російський навчальний заклад, у 1906 році. Лише нетривалий час у ній викладав поет В'ячеслав Лащенко, який пробуджував національну свідомість гімназистів. Та через постійний нагляд поліції він мусив ледь не щороку переводитися до інших навчальних закладів. Талановитим педагогом, організатором вечорів, дискусій, читання рефератів з літератури і мистецтва був Іван Звінський. Часто з рефератами виступав і Дмитро, який уже тоді вражав усіх глибокими знаннями і начитаністю. Педагог пророкував: «Із Чижевського буде вчений». Однак не всі педагоги були такими. П.Феденко так характеризує викладацький склад чоловічої, жіночої гімназій та учительської семінарії: «Національна приналежність учителів... була ілюстрацією обрусительської політики царського уряду. Ось імена учителів: Белоусов, Яковлев, Якушев, Осіпов, Богоявленський, Фетов, Князев - все люди з Московщини. Нам здавалася їхня вимова трохи дивною, тому ми їх називали «кацапами». Учителі з іменами українськими – Костенко, Коморний..., Левицький, Боярський, Голованський були до мозку костей зросійщені. Деякі з них при навчанні глузували з української мови. Учителів з українськими симпатіями – як Звінський, Лащенко, Церетелі - начальство старалося «заморити» переводом з однієї школи до другої «для пользи служби» (такий був урядовий термін)» [25,17].

Дмитро дома влаштовував зібрання гімназистів, які прагнули до самоосвіти. У родині була добра бібліотека, у тому числі заборонені книжки. Постійними членами гуртка були О. Власенко, П. Яремченко, М. Різниченко, І. Воронін, М. Чижевська, Р. та М. Липські, Л. Корф, П. Феденко. Члени гуртка читали і реферували політичну й економічну літературу, книги з історії, художні твори. Гімназист Д. Чижевський, добре навчаючись протягом усіх років, зрештою закінчив гімназію із срібною медаллю у 1911 році. Навчання було не з легких. Так, по закінченні шостого класу гімназисту довелося скласти п'ять усних і три письмових іспити. Та, за визнанням Дмитра Івановича, «Духовні інтереси батьків рано визначили й мої власні стремління. Школа ..., навпаки, в моєму розвитку

посідала другорядне місце» [8, с.7]. Очевидно, це пояснюється тим, що у гімназії Д. Чижевський познайомився з казенною системою викладання, з проблемами національної, соціальної, культурної нерівності. Водночас своєрідною віддушиною для гімназиста виступав створений ним і своїми шкільними товаришами, з друзями-однокласниками молодшої сестри Марії нелегальний просвітницький гурток. А це заклало в ньому певні організаторські та педагогічні навички, які дуже знадобилися пізніше в житті. Як зауважує В. Янцен, «на тему «гуртки Чижевського» можна було б написати цілу дисертацію». Чижевський – учений, Чижевський викладач, об'їздивши пізніше ледве не всю Європу і діставшись навіть до Америки, повсюди буде прагнути створювати гуртки, використовуючи олександрійську модель. Гуртки із рівнодискутуючих однодумців і опонентів, засідання яких проводились за чашкою чаю у неформальній домашній обстановці, не вкладались у звичну схему «учитель - учень». «Багато чому я навчився у своїх учителів, більшому - у своїх колег, а ще більшому - у своїх учнів, - часто буде пізніше цитувати одну із максим великого педагога Я. А. Коменського, прихильником якої («навчаючи, учитися самому») він був практично все життя» [15, с. 6].

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ У НЕЛЕГАЛЬНИХ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ГУРТКАХ

У родині Чижевських панувала атмосфера усвідомлення необхідності революційних перетворень у суспільстві. Це мислилося реалізувати шляхом поширення знань, А згодом – завдяки пошуку шляхів політичної перебудови імперії.

Уже згадувалося, що Д. Чижевський ще гімназистом став організатором просвітницького гуртка, а пізніше – гуртків політичних. Заняття проводилися в будинку Чижевських і робилося це з благословення батьків. Перший просвітницький гурток, який з часом набрав виразно політичного, соціал-демократичного характеру, був утворений у 1911 році. П. Феденко згадує: «В домі Чижевських, куди я ходив на доповіді, були хлопці й дівчата, що хотіли розширити свої знання самоосвітою, через реферати й дискусії. Верховодив Д. Чижевський, як найбільш начитаний. Були тут мої однокласники – Олександр Власенко, козак з Лубенщини, Петро Яремченко, син хуторянина із околиць Чигирини (його називали «запорожець»), Михайло Різниченко з Крилова, Іван Вороник, Марія Чижевська, Рахіль Липська та її сестра Маня, Ліза Корф та інші. Засідали ми в кімнаті Д. Чижевського, де був домашній телескоп і на полицях лежало багато книг з природознавства, зокрема астрономії».

Д. Чижевський хотів бути астрономом. Однак, доповіді в цьому самоосвітньому гуртку були на теми, далекі від математики й природознавства: ми читали й реферували політичну й економічну літературу, книги з історії і твори літературні, особливо ті, в яких була критика самодержавного режиму» [25, с.12]. В гуртку під керівництвом Д. Чижевського домінували теми світоглядного та політичного характеру, а вітались його члени при зустрічі словами: «Нехай згине дім Романових!». Сучасники згадують, що цей звичай було запроваджено з ініціативи Д. Чижевського.

З 1913 року діяльність гуртка істотно активізувалася в період канікул, коли до Олександрії поверталася молодь зі столичних вузів. Саме тоді була створена мережа нелегальних гуртків, керівництво над якими здійснював центральний політичний гурток, очолюваний Д. Чижевським. У флігелі будинку була розміщена бібліотека. Для її поповнення більшість книжок дав Іван Костянтинович, чимало літератури привозив з Петербурга Д. Чижевський. Серед книг, які студіювалися гуртківцями – твори Маркса, Джованьолі, Шевченка [14, с.23]. Мала місце певна «спеціалізація» гуртків: літературний очолював Ной Морозовський (майбутній чоловік сестри Марії), на чолі гуртка з вивчення основ дарвінізму перебував Микола Морозов, роботою гуртка з вивчення історії та літератури України керував Панас Феденко. Згадуючи у серпні 1968 року про ті часи, сестра Д. Чижевського Марія Морозовська писала: «Починаючи з 10 року з'явилися серед учнів жіночої гімназії гуртки самоосвітнього характеру. Читали Чернишевського, Белінського, Писарєва, Радищева. Про це знаю від старшої сестри чоловіка Вероніки Самойлівни Линцової (Морозовської). В 1912р. утворився гурток з історії філософії, гуртком керував Дмитро Іванович Чижевський, студент Петербурзького університету. До цього гуртка входили: Дрейзин П., Кричевська С., Морозовський М., Любарський І., Поволоцький Я., Розенфельд Р., Янова Р. Кричевська С. та Розенфельд Р. незабаром вийшли з гуртка, але в нього влилось багато нових членів. До війни у мене зберігались реферати учасників гуртка. Повернувшись після евакуації до Києва, я їх не знайшла. ...Це був центральний гурток. Вивчали «Капітал» Маркса. Робили доповіді, обговорювали їх і писали реферати. Збирався гурток систематично у нас дома... Кожен його член зобов'язаний був створити і керувати новим гуртком. Так по всій Олександрії з'явилися самоосвітні гуртки, які перетворювалися потім на марксистські» [16, с.3].

Панас Феденко у своїх споминах описує, як у березні 1911 року в будинку Чижевських було влаштоване засідання, присвячене 50-м роковинам з дня смерті Т. Г. Шевченка. Доповідь зробив саме він, мали місце декламації Шевченкових творів. Наприкінці Д. Чижевський виконав на піаніно композиції М. В. Лисенка на тексти Т. Шевченка.

Мовою доповідей та дискусій у гуртку була російська, так як літературна українська мова в гімназії не звучала. Хоча члени гуртка читали «Історію українського письменства» Сергія Єфремова, а сам П. Феденко захоплювався добrotною мовою «Розмов про сільське хазяйство» Євгена Чикаленка, цього було ще замало для переходу гуртківців на українську літературну мову [25, с.12-13]. У роки навчання в Петербурзькому університеті Д. Чижевський у канікулярний період приїздив додому, і це істотно активізувало діяльність гуртка. Приїздив він потягом до станції Користівка, а вже звідти – кіньми до Олександрії.

Зі спогадів Панаса Феденка дізнаємося, що в 1912 році вони в своєму листуванні й спілкуванні перейшли на українську мову. Це було логічним результатом формування їхнього світогляду, а також певною мірою протестом проти рішення Державної Думи про недопущення викладання в народних школах українською мовою.

Важко не погодитися з глибокою думкою київської дослідниці Ірини Валявко з її статті, видрукованої в журналі російської діаспори в США «Новому журналі»: «Добротне сімейне виховання, засноване на культурі науки, мистецтва, літератури, максимальна віддача його батьків суспільству були успадковані вченим і відобразились в тому неймовірному калейдоскопі знань і відданості науці, яка була притаманна йому протягом усього життя» [3, с. 218].

РОЗДІЛ 3. НАВЧАННЯ В ПЕТЕРБУРЗЬКОМУ ТА КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТАХ

У 1911 р. Д. Чижевський під впливом батька, який захоплювався астрономією та математикою (створив домашню обсерваторію, вів спостереження за зоряним небом, був членом Товариства «Мироведение», членом французького Астрономічного Товариства, писав статті до журналу «Мироведение» і часопису «Astronomie». Його доробок на астрономічній ниві був досить вагомим: лише протягом 1914-1917 рр. в журналі «Мироведение» ним було надруковано 14 статей) вступає на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, де вивчав математику, фізику, астрономію. І саме у царині астрономії були написані й опубліковані його перші наукові праці: «До питання про психологію астрономічних спостережень» (1912), «Принцип відносності і астрономія» (1914), «До питання про видимість каналів Марса» (1915), «Планета Юпітер за останні роки» (1915). До речі, ці публікації були здійснені на сторінках все того ж «Мироведения».

Лише після двох років навчання в Петербурзі Д. Чижевський доходить висновку, що його справжнє покликання – філософія та література. Він відвідував лекції знаменитих російських філософів – Семена Людвиговича Франка та Миколи Онуфрійовича Лосського [15,с.6], а також диспути, які проходили між «неокантіанцями» на чолі з професором О. Введенським та «інтуїтивістами», яких представляв М. Лосський - послідовник француза Анрі Бергсона. Досить часто Д. Чижевський бував і на лекціях видатних мовознавців: І. А. Бодуена де Куртене і О. Шахматова. І тут варто бодай коротко розповісти про цього знаменитого вченого-лінгвіста і філолога-текстолога. Учений був екстраординарним і ординарним академіком Петербурзької АН, дійсним членом Сербської академії філософських наук (1904), членом-кореспондентом Краківської АН (1910), почесним доктором філософії Празького (1908) та Берлінського (1910) університетів. З 1908 року він викладав у Петербурзькому університеті: читав лекції з історії російської мови та інших лінгвістичних дисциплін, а також з історії початкового літописання. Внесок його у ці галузі наукового знання величезний [41, с.140-141]. Для нас, українців, важливо пам'ятати, що саме О. Шахматов у низці своїх мовознавчих праць розробляв питання фонетики та граматики української мови, відгукувався низкою позитивних рецензій на праці Б. Грінченка, А. Кримського, брав участь у виданні збірника наукових праць «Український народ в його минулому і сучасному» (1916). І що особливо важливо пам'ятати: в умовах заборони царизмом українського друкованого слова академік О. Шахматов разом із Ф. Коршем, П. Фортунатовим та іншими російськими вченими виступив на

захист української мови та літератури [42, с.1072]. Поступово захоплення філософією та філологією стає все більш серйозним, і це призводить Д. Чижевського до вибору майбутньої професії. Та була ще одна обставина, яка зумовила його переїзд із Петербурга до Києва. Ось як це описує П. Феденко: «Петербург, з його вологим кліматом і частими змінами температури – деколи від 25 градусів морозу до 10 градусів тепла серед зими, – шкодили здоров'ю Чижевського. Він часто застуджувався, кашляв, схуд. Тому сам, не питаючи порад у лікарів, вирішив покинути хмарну столицю Російської імперії і від осені 1913 р. почав студії у Києві. Чижевський перейшов на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира» [25, 13].

Варто сказати про інтелектуальну атмосферу стародавньої столиці України-Руси. Київ не став у сфері науки й мистецтва убогою провінцією імперії. Хоча інтелігенція Києва була зрусифікована і майже не переймалася «сепаратизмом», однак тут діяла ціла плеяда визначних науковців, які нагадували про давню славу Києва, «матері городів руських». У Київському університеті Св. Володимира працював визначний літературознавець Володимир Перетц, член Петербурзької Академії Наук, професори Андрій Лобода, Олександр Лук'яненко, Василь Зіньківський, блискучий філософ Олексій Гіляров. До Києва зі Львова переніс свою діяльність Михайло Грушевський, виходили у світ томи його монументальної праці «Історія України-Руси». Інтенсивно розвивалися гуманітарні науки, вирувало громадське життя. Поряд з «Товариством Несторалітописця», діяло «Українське Наукове Товариство», яке видавало свої «Записки». Праця В. Антоновича, який пішов із життя у 1908 р., залишила глибокий слід у науковому житті Києва – його дітище – монументальний «Архів Юго-Западной России» давав багатющий матеріал для історичних досліджень молодих науковців.

Попри ґрунтовні студії гуманітарних дисциплін Д. Чижевський і в Києві не втрачає інтересу до математики та астрономії – вони залишилися у сфері його інтересів до кінця життя. Уже на першому семестрі в Київському університеті Д. Чижевський записується на знаменитий семінар професора В. Перетца. Та спілкуватися із знаменитим ученим йому довелося лише протягом року, так як В. Перетц був обраний академіком Петербурзької Академії Наук і переїхав до столиці. Попри цю обставину, Д. Чижевський встиг у цьому семінарі кілька разів виступити з доповідями і справити хороше враження на маститого вченого ґрунтовністю підходу до вибраної проблематики і широтою знань.

Київські студії значною мірою визначили філософський шлях Д. Чижевського. У ці роки лекції з логіки та психології читав один з кращих учнів відомого психолога та філософа Г. Челпанова – Василь Васильович Зіньківський (1882-1962). Він виділяв Д. Чижевського із загальної маси студентів. Значний вплив на розвиток історико-філософських інтересів Чижевського мав і філософський семінар В. Зіньківського - вченого, який багатогранністю своїх наукових інтересів і обдарувань виділявся навіть на тлі своїх старших сучасників, оскільки був водночас філософом, богословом, педагогом, психологом, істориком російської філософської думки, літературознавцем, а також видатним громадським діячем і пастирем. Зіньківський – один з небагатьох релігійних

мислителів, які працювали на перетині філософії, богослов'я, психології, літературознавства, публіцистики та зуміли вибудувати цілісну релігійно-філософську систему, а творчість його не втратила своєї актуальності й у ХХІ столітті [7,с.438].

Саме Зіньківський звернув увагу Д. Чижевського на творчість таких мислителів, як Г. Сковорода, П. Юркевич, М. Гоголь, Ф. Достоевський і сприяв поглибленню його інтересу до містичної літератури. Цими темами Д. Чижевський пізніше займався протягом усього життя. В.Зіньківський уважав Д. Чижевського одним з найталановитіших своїх учнів. У численних листах до нього і в низці своїх праць («Історія російської філології», «М.В.Гоголь») він давав високу оцінку його історико-філософським та літературознавчим працям. В.Зіньківський і Д.Чижевський протягом усього життя зберігали теплі дружні стосунки. У своїх статтях, автобіографіях і виступах Д. Чижевський не раз підкреслював духовну й особисту близькість до В.Зіньківського. Пізніше, будучи редактором різних наукових серій, він докладав чимало зусиль для публікації та популяризації творчості свого учителя.

В університеті Св. Володимира Д. Чижевський слухав курс філософії одного з видатних учених, історика філософії та методолога професора О. Гілярова, який отримав кафедру філософії Київського університету у 1887 році, у 1894 р. захистив докторську дисертацію з філософії. Він викладав історію філософії, вступ до філософії, психологію, логіку, педагогіку, авторський курс «Світла й радісна філософія» Слухачі О.Гілярова відзначали його високий інтелектуальний смак, витонченість, естетичну досконалість думки й слова, не догматичність і критичність. Науковець чудово знав першоджерела з філософії і того ж вимагав від своїх студентів [12, с. 801].

О.Гіляров виробив власне філософське вчення, яке він назвав «синехологічним спіритуалізмом» (від грецького слова «пов'язуючий»). Центральна ідея цього вчення – ідея всезагальної єдності. У його вченні всесвіт постає як одухотворений організм, жива система, в якій кожен член існує для цілого і ціле – для кожного члена. Відповідно, філософ намагався системно досліджувати всесвіт. В особі О. Гілярова варто вбачати представника «філософії серця», продовжувача лінії Памфіла Юркевича [12, 801].

О. Гіляров у своїй історико-філософській концепції прагнув поєднати раціональне з ірраціональним і примирити «істину розуму» з «істиною серця», що теж мало певний вплив на розвиток філософських поглядів Д. І. Чижевського. Варто додати, що авторитет О. Гілярова високо цінували О. Введенський, А. Козлов, Г. Шпет, а В. Асмус та В. Зіньківський були його учнями.

Цікаво, що серед учнів О. Гілярова були й видатні діячі української культури. Мало хто знає, що його лекції слухав І. Огієнко, збереглися навіть філософські лекції О. Гілярова, законспектовані І. Огієнком. Продовжувачем справи Гілярова став також Д. І. Чижевський [12, с.804]. Схоже, саме від О. Гілярова він взяв ідею «філософії серця». У майбутньому Д. Чижевський цікавитиметься цією проблематикою, вестиме мову про «філософію серця» як засадничий момент української філософської думки.

У Києві Д. Чижевський захоплюється творами П. Юркевича, філософією Г. Сковороди, творчістю Т. Шевченка та М. Гоголя. Він ретельно вивчає твори Г. Гегеля, згодом цікавиться модерною течією західноєвропейської філософської думки - феноменологією Едмунда Гуссерля [8, с. 16].

Окрім філософії Д. Чижевський вивчав також слов'янську філологію та індоєвропейістику, хоча чисто літературознавчі студії його в той період не цікавили, і він в основному брав курси зі слов'янського мовознавства. Серед його київських викладачів-лінгвістів варто назвати професора Ф. Кнауера, якому, за визнанням самого Чижевського, він багато чим зобов'язаний, а також О. Лук'яненка та М. Грунського [3, с.220].

Навчався Д. І. Чижевський блискуче. І це не дивно, так як набувши в сім'ї ґрунтовної і багатогранної підготовки, він не повинен був витратити час і зусилля на відкриття елементарних речей, а міг відразу йти шляхом наукових досліджень.

Університетські екзамени Д. Чижевський склав у Києві 1919 року і одержав диплом першого (найвищого) ступеня. Ним була написана магістерська дисертація з теми філософської еволюції Ф. Шиллера (частково вона була надрукована пізніше німецькою мовою).

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (1919-1921 рр.): ПРОБЛЕМИ З ВЛАСТЯМИ

У київський період у житті Чижевського значну роль відігравала революційна діяльність. У 1913 році він стає членом РСДРП. Поширює нелегальну літературу, сприяє встановленню зв'язків між різними соціал-демократичними організаціями, бере активну участь у просвітницькій роботі. Д. Чижевський захоплено читав місячник УСДРП часопис «Дзвін», на сторінках якого друкувалися Д. Антонович, Л. Юркевич, В. Левинський та інші. Він був обурений, як і інші демократи, заборонаю царських властей відзначати 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, а також спробою царських властей представити демонстрації протесту проти цього рішення як дії «мазепинців», орієнтованих на Німеччину та Австро-Угорщину.

З 1916 року Д. Чижевський належав до меншовицької фракції РСДРП. Оскільки відчувалося наближення світової війни, Д. Чижевський уважав, що в разі невдачі Росії розпочнеться революція, яка створить умови для вільного, демократичного розвитку Росії та України.

Активна революційна діяльність майбутнього вченого не залишилася непоміченою. Восени 1916 року він був заарештований і посаджений у Лук'янівську в'язницю. Лютнева революція звільнила Д. Чижевського, і він з головою знову пірнає в партійну роботу: стає секретарем київської Ради робітничих депутатів (1917-1918 рр.), членом київського комітету партії (1917), членом Центрального виконавчого комітету партії (1917), учасником профспілкового руху та всіх українських нарад меншовиків. Він виступає на мітингах і в робітничих організаціях, займається просвітницькою роботою, працює в Музеї праці.

У ході Української національно-демократичної революції після утворення Центральної Ради Д. Чижевський був обраний до її складу від російських

меншовиків. 22 січня 1918 року він був серед тих, хто голосував проти прийняття IV Універсалу, проти проголошення незалежності УНР, оскільки був прихильником федеративних зв'язків демократичної України з демократичною Росією.

1918-1921 рр. були надзвичайно складними в політичному сенсі, йшла запекла боротьба за владу, боротьба за збереження української державності, яку вели Центральна Рада, гетьман П. Скоропадський, Директорія. Д.Чижевський не раз дискутував з представниками більшовиків, викриваючи волонтаристську та диктаторську сутність їхньої діяльності. Спочатку Д. Чижевський вирішив не залишати Київ. У 1919 р. відбуваються зміни в його особистому житті – він одружується з Лідією Ізраїлівною Маршак, яка була його товаришем по партії й одночасно дочкою заможного київського купця Ізраїля Маршака. Чижевський пережив усі окупації Києва різними арміями і був свідком усіх переворотів та режимів, по-своєму оцінюючи кожен із них.

Д. Чижевський негативно оцінював діяльність уряду гетьмана П. Скоропадського і вважав її головною причиною української руїни. Ось як про це згадує П. Феденко: «Режим Скоропадського, що панував сім місяців в 1918 р., спираючись на російські реакційні сили і на німецьке військо, Чижевський називав головною причиною української руїни. Адже терор гетьманської «державної варти», знущання поміщицьких «карательних відділів» над селянством, репресії проти політичних і культурних українських діячів - все це підготувало ґрунт для большевицької пропаганди: мовляв, «червона армія» прийде і визволить Україну від панування поміщиків і капіталістів. Бачивши навколо насильство, терор, зубожіння населення і грабування України переможцями, Чижевський казав: «На мій вік їх (большевиків) вистачить...» [25,с.23].

Вкрай негативно оцінював Д. Чижевський і дії денікінської адміністрації, схарактеризувавши Добровольчу армію як «пропашу». Переживши три пришествя більшовиків до влади у Києві, Д.Чижевський стверджував, що цей режим не знає справедливості та гуманності, повертаючи суспільство до часів варварства. Він сам ледве не загинув від рук більшовиків і лише щасливий випадок врятував молодого вченого.

Д.Чижевський тричі був заарештований більшовиками: взимку 1918 р., наприкінці 1919 та в 1921 р. Через 37 років, в еміграції, він згадував: «Моє життя в Києві було досить складне та проходило в значній частині в межах різних радянських «мест заключенія»» [37].

П. Феденко у книзі спогадів наводить розповідь Д. Чижевського про його арешт більшовиками: «Тільки щасливою нагодою він не став жертвою «комуністичного правосуддя». Уповноважений «народної влади» вів арештованого Чижевського до імпровізованої в'язниці, де збирали кандидатів на «шльопку» (розстріл). Зустріли вони іншого озброєного і той радив супровідникові Чижевського зараз на місці застрелити арештованого, щоб не томитися, йдучи на гору до тюрми. Конвоїр послухав «доброї поради» товариша і вже націлився на Чижевського. Але голос із в'язниці звелів, що всі арештовані мають зійтися в збірному приміщенні. Супровідник залишив Чижевського в

будинку тюрми, а він минув двері приміщення, де зведено разом кандидатів на кару смерті, спокійно обійшов увесь будинок і непомітно вийшов додому тими самими дверима, якими був приведений своїм сателітом. Регістрації арештованих не було, то й не шукали, де подівся Чижевський» [25, с.24]. Про цей день своєї молодості, який ледве не став для нього останнім, Чижевський розповідав потім шокованим учасникам свого філософського гуртка в м. Галле (Німеччина), скромно назвавши його «днем нерозстрілу». Судячи з того, що на пам'ятній записці яка зберігається в його галльському архіві, з днями народження членів сім'ї, знайомих і близьких цей день (11 лютого 1918 р.) дописаний його рукою навпроти свого дня народження, він дійсно відзначав його як другий день народження...

У 1920 р. Д. Чижевський отримав посаду доцента на кафедрі загального мовознавства Вищих жіночих курсів Жекуліної, а в 1921 р. став доцентом по кафедрі філософії Інституту Народної Освіти (реорганізованого більшовиками Університету Св. Володимира). Він також отримав запрошення на роботу в Українську Академію наук. Здавалося, на батьківщині його чекало велике майбутнє, але втрутилися треті сили, які не хотіли впливу меншовиків в Україні. Більшовики зарахували своїх недавніх соратників по партії до категорії «неугодных лиц», а тому з серпня 1920 до березня 1921 р. Д. Чижевський значну частину часу проводить в харківських і київських в'язницях і таборах. У березні 1921 р. після майже річного ув'язнення Д.Чижевського, який хворів туберкульозом та астмою і гучним кашлем заважав співкамерникам, відпускають під розписку на волю, але із зобов'язанням щотижня з'являтися до начальника київського табору на реєстрацію [15, с.7].

Отже, через непевність ситуації Д. Чижевський так і не розпочав в Україні викладацької діяльності. Для нього відтепер відкривався єдиний шлях - еміграція, яка, як виявиться, триватиме до останніх днів його тривалого життя.

РОЗДІЛ 5. ЕМІГРАЦІЯ: ЧЕСЬКИЙ ТА НІМЕЦЬКИЙ ПЕРІОДИ

Оцінивши сутність більшовицького режиму, Д. Чижевський разом із дружиною влітку 1921 р. нелегально покидає батьківщину, де він за цю втечу був заочно засуджений до страти. Майбутній славетний учений виїхав до Польщі, а потім до Німеччини (Гейдельберг), де проживав брат дружини Якоб Ізраїлевич Маршак, пізніше відомий учений-економіст.

На думку одного з найавторитетніших чижевськознавців Володимира Янцена, «Життя Чижевського в еміграції розпадається на шість відносно самостійних періодів. Через Польщу вони перебираються до Німеччини, де Чижевський завершує свою філософську освіту, потім сім'я переїздить до Праги і у них народжується донька Тетяна, потім Чижевський живе і працює в Галле, в Марбурзі, в Кембриджі (США) і, нарешті, в Гейдельберзі» [15, с.7].

У Німеччині Чижевський мав можливість продовжити свою філософську освіту. Два семестри він слухав лекції філософа і психолога Карла Ясперса в Гейдельберзі, але в 1922 р. переїздить до Фрейбурга до Едмунда Гуссерля, праці якого захоплено читав ще в Києві. Це було значною подією в житті 27- річного Д. Чижевського – здійснення заповітної мети, оскільки він давно цікавився

феноменологією, і тепер мав можливість слухати лекції засновника цієї філософської течії та брати участь у роботі його школи. Едмунд Гуссерль виділяв Чижевського серед багатьох своїх учнів. Пізніше, у 1932 р., даючи йому рекомендацію для зайняття посади лектора славистики університету в м. Галле, Е. Гуссерль написав, що вважає Д. Чижевського «самостійно мислячим філософом ...для нього характерна гідна подиву широта вченості, яка охоплює різні сфери культури» [3, с.222]. Перебування в товаристві учнів Е. Гуссерля Д. Чижевський завжди згадував з гордістю, але прямим послідовником його школи не став.

У цей період у філософському житті Німеччини відбулася важлива подія під назвою «гегелівський ренесанс». Цей рух почався після 1900 р., а в 1923 р. вийшла друком одна з найголовніших праць цього напрямку - книга Ріхарда Кронера «Від Канта до Гегеля». У цій монографії автор вперше показав, що в системі Гегеля поєднане логічне й містичне, раціональне та ірраціональне, а теорія Гегеля не є чистим панлогізмом, як це доти вважалося. Р. Кронер писав свої праці не тільки у сфері систематичної філософії, він був також глибоким істориком філософії, й Д. Чижевський знайшов у нього те, що відповідало його духовним потребам. Саме у Р. Кронера він почав писати одну з кращих своїх праць «Гегель в Росії», яка принесла йому визнання в німецьких наукових колах.

Крім цих двох видатних філософів Д. Чижевський слухав лекції таких знаних мислителів, як Г. Ріккерт, Й. Крон, Г. Майєр, Ю. Еббінгхаус, М. Хайдеггер, які вплинули на розвиток його філософських поглядів, а також брав курси математики у А. Льові [3, с.222].

Та варто пам'ятати, що у Німеччину Д. Чижевський потрапив уже зрілою особистістю зі стійким світоглядом і певними філософськими поглядами. Завдяки попередній підготовці на батьківщині, він, не зважаючи на нетривалий термін своїх студій (6 семестрів), під час яких мусив ще й підробляти на життя перекладами, зумів взяти досить багато. Київська дослідниця Ірина Валявко робить такий висновок: «Він не проявив себе як систематичний філософ - перш за все він є істориком філософії, дослідником слов'янської духовної культури. Його власні філософські погляди не утворили чіткої «вертикальної системи», котру ми знаходимо у німецьких філософів. Вони ніби розійшлись» горизонтально» по усіх його працях. Що стосується філософських поглядів Чижевського, то він був гегельянцем в широкому сенсі цього слова, тобто «філософом духу» [3, с.223].

Євген Пизюр у своїй книжці, присвяченій 60-річчю Д. І. Чижевського, про цей період його життя пише так: «...час студій у Німеччині був періодом остаточного формування та вивершування наукової індивідуальності Чижевського. Він мав нагоду студіювати в Німеччині в той час, коли німецька філософія після періоду упадку переживала свій черговий небуденний підйом та розквіт. Згадаймо тільки імена тих, що їх Чижевський називає своїми учителями. ... ці прізвища є ...віхами для визначення того великого духовного клімату, в якому мав щастя працювати і вивершуватися Чижевський. Це Едмунд Гуссерль, основоположник феноменології, якого вклад в розвиток філософії має епохальне значення. Карло Ясперс та Мартин Гайдеггер, чільні представники екзистенціалізму, світові імена сучасної німецької філософії. Далі Ріхард Кронер, дослідник німецької ідеалістичної філософії. Та це ще не всі - це лиш ті одиниці,

яких Чижевський називає своїми учителями» [19, с.6-7]. І далі: «Основне звання, що його здобув Чижевський наполегливими студіями, відкрило йому дорогу до чужинецьких університетів. Тут доречно буде пригадати, що для емігранта-вченого, за яким не стоять ніякі інші впливи, а лише його голе знання, ця порція знання мусить поважно переступити квантум вимагане до автохтона, щоб відкрити двері до чужих університетів» [19, с.8-9].

Саме під час німецьких студій Д. Чижевський починає серйозно вивчати історію української та російської філософії, особливо історію гегельянства в Російській імперії. Він публікує кілька праць, зокрема, «Філософська література в радянській Росії» (1922), «рецензії на праці С. Гессена «Педагогіка» (1923) і Г. Шпета «Нарис історії російської філософії», т.І (1923). На основі зазначених праць можна стверджувати, що в автора вже склалися власні філософські погляди та виробилася певна методика.

Про повернення на батьківщину Д. Чижевський перестав думати, так як усвідомлював, що більшовицький режим захопив владу надовго.

Що стосується політичної діяльності, партійної роботи, то в еміграції Д. Чижевський не брав активної участі в діяльності соціал-демократів, хоча спочатку належав до російської, а потім німецької соціал-демократичної партії та періодично друкувався в «Соціалістичному віснику», але з роками він все більше віддаляється від політики і заглиблюється в наукову діяльність. На 1924 рік він практично стає позапартійним і надалі більше ніколи не вступав ні в які партійні організації чи товариства, які мали яскраво виражену політичну спрямованість.

У грудні 1923 р. Д. Чижевський отримав запрошення до Праги на посаду лектора УВШ ім. М. Драгоманова по кафедрі філософії з предмета логіка, але через відсутність візи розпочав викладацьку діяльність лише в середині 1924 р. У 1925 р. він був обраний на посаду доцента і вів курси історії філософії, історіографії філософії, вступу до філософії, естетики. У лютому 1927 р. Чижевський подав до габілітації книгу «Фільософія на Україні. (Спроба історіографії)». Вчена рада УВШ присудила Чижевському звання професора. А з 1929 р. він став професором Українського Вільного Університету (УВУ). Тут варто дати історичну довідку про багато в чому унікальний навчальний заклад. УВУ – перший вищий навчальний заклад і наукова установа української еміграції за кордоном. Заснований у Відні з ініціативи Союзу українських журналістів, Товариства прихильників освіти та Українського соціологічного інституту. Офіційно відкритий у Відні 17 січня 1921 року. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. осередком політичної еміграції стала Прага, куди, за згодою Міністерства шкільництва і просвіти Чехословаччини, переніс свою роботу УВУ. Урочисте відкриття його відбулося 23 жовтня 1921 р.

У 20-30-х рр. викладачами УВУ були науковці світового рівня: О. Андрієвський, Д. Антонович, В. Біднов, І. Горбачевський, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, Б. Крупницький, В. Кубійович, В. Липинський, О. Лотоцький, Я. Пастернак, О. Шульгін, В. Щербаківський, А. Яковлів. Серед них - і Д. Чижевський. Вони читали й публікували курси історії та географії України, української історіографії та джерелознавства, історії українського права,

церкви, мистецтва, етнології, археології, української мови та літератури, філософії, педагогіки. Лише протягом першого десятиліття видавничий відділ УВУ випустив 27 томів наукових праць, окремі з яких увійшли до «золотого фонду» української науки. Викладачі УВУ представляли українську науку на міжнародних та регіональних з'їздах, конференціях, симпозіумах, підтримували зв'язки з українськими (зокрема, НТШ) та зарубіжними науковими товариствами, обиралися членами ВУАН, почесними членами іноземних АН, університетів та інститутів. Вони працювали в університетах Праги, Подебрад, Варшави, Львова, міст США [23,961].

У Празі вчений брав активну участь у діяльності українських наукових товариств і організацій. Протягом 1925-30 рр. він прочитав ряд надзвичайно цікавих доповідей в Українському Історико-Філософському Товаристві: «Завдання історії української філософії», «Нове з історії української філософії», «Проблема ночі», «До теорії пізнання» «З історії астрології», «Шевченко і Давид Штраус» «Гербініус і його книга про Київські печери», «Філософічний метод Г.Сковороди», «До джерел символіки Сковороди» «Невідома брошура Бакуніна» та інші. У товаристві прихильників книги Д. Чижевського виголосив доповідь «Книжка як об'єкт філософічного дослідження».

Одночасно вчений співпрацював з російськими емігрантськими науковими товариствами та інституціями. Зокрема, в «Русском историческом обществе в Праге» протягом 1927-1930 рр. він виступив з доповідями «Шиллер и братья Карамазовы Достоевского», «Объем философского чтения в Киевской Академии XVII-XVIII веков». Лекції Д.Чижевського також організовував «Русский народный университет в Праге». В «Русском философском обществе» Чижевський виступив з доповідями, які викликали хвилю обговорень: «Советская философия», «Проблема формальной этики», «Феноменология как наука», «Национальная политика и особенности национального образования в СССР».

У Празі Д. Чижевський видав курс лекцій з логіки (1924) та першу частину хрестоматії з історії філософії (1926). Там же двома виданнями (1926, 1928) вийшла його книга «Філософія на Україні. (Спроба історіографії)», а пізніше - «Нарис з історії філософії на Україні» (1931).

Темою, яка пройшла через все життя вченого в еміграції, стала філософія Г. Сковороди. Цій темі було присвячено монографічні дослідження «Сковорода и немецкая мистика», «Філософська метода Сковороди» (Львів), «Філософія Г.С.Сковороди» (Варшава) та низка статей. Окремі праці вченого присвячені філософії та світогляду Т. Шевченка. Цікаво, що праці Д. Чижевського наприкінці 20-х років в добу українізації виходили і в радянській Україні. У європейській філософії Д.Чижевського цікавила творча спадщина Платона, Г.Гегеля, І.Канта, Ф.Шіллера, Ф.Ніцше. Декілька статей він присвятив аналізу творчості, філософії та психоаналітики Ф. Достоевського.

Протягом празького періоду вчений написав значну кількість рецензій на праці з філософії, педагогіки тощо. Відзначимо, що з-під його пера вийшли рецензії на окремі праці В. Леніна («Соціалістична революція і завдання освіти») та Л. Троцького («Завдання комуністичного виховання»). Глибокі й оригінальні дослідження Д. І. Чижевського 20-х років принесли йому світову славу.

Чеський період у житті вченого був чи не єдиним, коли він читав практично тільки філософські курси і значну частину свого часу присвячував дослідженням у галузі філософії. У 1926 р. Чижевський визначив для себе напрямок своїх наукових інтересів: історія філософії слов'янських народів. Та чисто історико-філософські рамки були для нього тісними, і він розширив їх, поставивши собі завдання створити також порівняльну історію слов'янських літератур і, в кінцевому результаті, він приходив до дослідження духовної історії слов'янства. Це була проблематика, якій він присвятив усе життя. І варто наголосити, що робота в багатьох напрямках обраної ним тематики була новаторською [3, с.223].

У 1925 р. Д.Чижевський опублікував у Празі невелику за обсягом статтю «На теми філософії історії». Ця чи не найбільш пристрасна із близько тисячі його праць сьогодні звучить надивовижу актуально для України. Філософ розмірковує про обумовленість долі людини або нації її характером та історичними обставинами. Долі годі опиратися, однак її несподівана зміна надає шанс і тому має сприйматися як милість або благодать. Для людини це може бути якесь велетенське завдання, що підносить її до себе, для нації - культурне відродження чи відновлення втраченої колись державності. Коли ж людині або нації бракує волі скористатися цією милістю долі, «коли великі історичні завдання упущені свого часу, коли їх розв'язання замінено боротьбою за дрібні та «настирливі» інтереси, тоді пройде без сліду й та година, в яку *можливо* буде велике. Благодать не чекає, доля закамеліє нерухома. Проте як немає завше живої волі, то й усі двері історії залишаються зачиненими назавше»

Д.Чижевський продовжував також працювати у сфері астрономії та пише об'ємну статтю «Нові дослідження з історії астрономії», де розглядає різні періоди розвитку астрономії як науки.

Відбувається ще одна вагома подія в його житті, яка багато в чому вплинула на розвиток наукових поглядів та інтересів, - він стає членом Празького лінгвістичного гуртка. Учений неодноразово виступав на його засіданнях, а його доповідь «Фонологія і психологія», зроблена на першій фонологічній конференції у Празі в 1931 р., досі не застаріла.

Наукова діяльність Д.Чижевського не обмежувалася тільки лекціями у вузах та діяльністю у лінгвістичному гуртку. Він був членом багатьох інших наукових організацій та товариств: Українського історико-філологічного товариства, Товариства любителів книги, Філософського товариства (науковий семінар), Російського історичного товариства, Міжнародної гегелівської спілки (член правління), Товариства ім. Ф.Достоевського (член правління), Німецького товариства слов'янських досліджень у Празі (член-кореспондент), Швейцарського архіву з історії філософії (член редакції). У кожній із зазначених наукових організацій він неодноразово читав доповіді на різні теми [3,с.226].

Отже, празький період (1924-1932 рр.) був початком науково- викладацької діяльності Д.Чижевського, формування міждисциплінарного підходу до дослідження духовної історії слов'ян і розвитку компаративних студій з германославістики; періодом плідного спілкування з багатьма видатними мислителями різних національностей і активної роботи в різноманітних наукових товариствах.

Приїхавши до Праги у 1924 р. практично нікому не відомим лектором філософії, він покинув її, здобувши визнання як серйозний і талановитий учений.

Та поступово уряд Чехословаччини, який спочатку активно допомагав українським і російським емігрантам, перестав виділяти кошти на підтримку різних емігрантських товариств і установ, зокрема й навчальних, багато з них занепали, що, в свою чергу, змушувало викладачів шукати роботу в інших місцях. Почався вплив творчої інтелігенції з Праги і Чижевський переїздить до Німеччини, де він часто бував, ніколи не переривав контактів з німецькими науковими колами. Німеччина була дуже близькою йому в духовному і науковому плані.

РОЗДІЛ 6. ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ У м. ГАЛЛЕ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

У 1931 р. університети Бонна і Галле одночасно запросили вченого очолити кафедри славістики. Д.Чижевський обрав Галле, де почав викладацьку діяльність у 1932 р. і проживав до кінця Другої світової війни. Паралельно протягом 1935-1938 рр. учений викладав слов'янські мови в університеті м.Йени.

Наукові заслуги Д. Чижевського призвели до присудження йому у 1933 р. в університеті Галле наукового ступеня доктора філософії. Проте через «неарійське» походження його дружини вченому було заборонено габілітуватися, відмовлено у переведенні на кафедру філософії Віденського університету. Нацистська влада не дала дозволу очолити кафедру філософії в університеті Братислави у 1942 р.

Ще в 1939 р. Колумбійський університет (Нью-Йорк) запросив Д.Чижевського для викладацької діяльності. Однак гітлерівський режим заборонив виїзд. Більше того, над ученим нависла загроза ув'язнення в концентраційному таборі.

Та роки перебування в Галле були надзвичайно плідними: вчений вів тут численні курси зі славістики, історії слов'янських літератур, українського письменства, історії культури слов'янських народів, слов'янських мов, зокрема, й української; читав лекції зі слов'янської міфології та містики тощо. Д. Чижевський також керував роботою спецсемінару з вивчення польської та чеської поезії, київських літописів, житій святих і новітньої літератури слов'янських народів. Своєрідним свідченням ефективності цього семінару була підготовка шести докторських дисертацій, а також близько двадцяти статей, надрукованих у німецьких академічних виданнях.

На початку 1935 р. Д. Чижевський розшукав у бібліотеці Вайзенгаузеса в Галле головний твір чеського філософа Яна Амоса Коменського «Пансофія» («Загальна порада про виправлення справ людських»), який століттями вважався втраченим. Через нестачу коштів на фотокопіювання філософ власноручно передрукував «Пансофію» (2000 сторінок!) у трьох примірниках і розіслав їх своїм знайомим. Коли наприкінці війни постала загроза бомбардування Галле, Чижевський виніс твір з бібліотеки і постійно носив його із собою у невеличкій валізі, яку на ніч ставив біля свого ліжка.

Сам Д. Чижевський за роки еміграції та переважно в Галле видає за 1921-1945 рр. 450 власних праць. В архівах міста він розшукав надзвичайно цінні документи - твори Я. А. Коменського, латиномовні твори українських вчених, латинські поезії Ф. Прокоповича [24,с. 580]. У роки Другої світової війни умови життя вченого були дуже сутужними, він постійно голодував і навіть втрачав через це свідомість. У ці роки коло наукових інтересів Д. Чижевського поступово розширюється. Проживаючи в Галле, він займається порівняльною історією слов'янських літератур, історією чеської церковнослов'янської літератури, глибоко досліджує мистецтво бароко в словацькій літературі, аналізує творчість окремих письменників (Г.Сковорода, Т.Шевченко, О.Пушкін, М.Гоголь, К. Чапек та ін.), приділяє чимало уваги історії давньоруської літератури XI-XIII ст.ст., історії української літератури XVI ст. тощо.

Після приходу до влади нацистів і початку війни виникали складнощі з публікаціями - деякі свої статті Д. Чижевський друкував під псевдонімом Фріц Ерленбург, інші побачили світ через десятки років після написання, а частина була втрачена назавжди. Незважаючи на це, Чижевський невтомно працював. На думку фахівців, важко назвати таку галузь славістики, в яку б він не зробив свого внеску. У 1945 році, напередодні вступу Червоної Армії в Галле, Д. Чижевський покидає місто, а також унікальну багатомовну наукову бібліотеку – вона була конфіскована відразу після приходу радянських військ. Це була гірка втрата для вченого, адже книги були ледве не найголовнішою частиною життя, роботи, відпочинку Дмитра Івановича. Його німецький друг, філософ Гадамер, пише: «Я часто приходив до нього в гості. Мої візити завжди починалися з того, що я, не знаючи де сісти, мусив іти на кухню і приносити собі стілець, бо всі стільці в кімнаті були завжди завалені горами книг».

Варто наголосити на неймовірно складних обставинах життя і діяльності вченого в період перебування при владі нацистів. Після січня 1933 року становище Д.Чижевського ускладнилося. По-перше, він був слов'янином, по-друге, колишнім членом соціал-демократичної партії, по-третє, був одружений на єврейці. Тому над ним нависала постійна загроза звільнення й ув'язнення в концентраційний табір.

Та доля була милосердною до Д. Чижевського. Він займав посаду простого службовця, а не державного чиновника, а, отже, був малопомітним для високого начальства. Тому куратору Галльського університету вдалося відстояти Д.Чижевського, і він залишився там викладати, хоча будь-яке просування по службі виключалося.

Д.Чижевському довелося розлучитися з сім'єю. Лідія Маршак після закінчення медичного інституту деякий час працювала у Словаччині, а потім, перед початком війни, разом з донькою емігрувала до США.

Володимир Янцен наголошує: «...і при нацистах він працював..., але не на нацистів, а на європейську культуру: писав і викладав, виховуючи своїх учнів в дусі високого професіоналізму і поваги до слов'янських культур. І серед його учнів і друзів у Німеччині ніхто не став нацистом. Чижевський був великим германофілом, і зовсім не риторично звучить його зізнання з листа до Томаса Манна від 27 жовтня 1945 року: «Ніде я не зміг би відчутти себе дома так, як в

Німеччині, ніде не зміг би брати участь у будівництві нової Європи з таким же смислом, як саме в Німеччині»[15, с.8].

В університеті Галле Д.Чижевського високо оцінювали як прекрасного спеціаліста, який виконував обсяг роботи цілого інституту, і, природно, як могли, захищали від репресій.

Постає логічне запитання: чому вчений не намагався покинути гітлерівську Німеччину? З його листування видно, що ґрунт для цього зондувався і у Швеції, і в Голландії, і в Швейцарії. Чому ж він уважав за можливе жити окремо від дружини і дочки і навіть не зробив спроби отримати візу в США, де ті проживали? Чому існування «на межі концентраційного табору» в нацистській Німеччині було для нього більш прийнятним, ніж життя в будь-якій іншій демократичній країні? Відповідь на ці запитання досить складна. Необхідно враховувати всю сукупність висловлювань Д. Чижевського про цей час, особливо його лист до Т.Манна, у якому німецька культура того похмурого дванадцятиліття протиставляється нацистській диктатурі. «Чижевський був перш за все ученим і педагогом, що глибоко знав і любив німецьку культуру. Тому питання про те, чому він залишився в Німеччині після приходу нацистів до влади, варто було б переформулювати в питання, як йому вдалось протягом цього похмурого дванадцятиліття, не йдучи на жодні компроміси з властями, не заграючи ні з якими націоналістичними емігрантськими організаціями, не афішуючи, але й не перериваючи своїх зв'язків з науковцями-євреями, продовжувати свою серйозну наукову і педагогічну діяльність» [15, с.8]. Звичайно, це було б неможливо без постійної підтримки керівництва філософського факультету, особливо куратора Галльського університету Фрідріха Тромпа (1875-1954), який зумів відстояти його.

Д. Чижевський прогнозував результати війни. За свідченням його друга й учня професора Д.Герхардта, після повідомлення про її початок Дмитро Іванович вимовив таку фразу: «Погані справи. Німеччина марширує в Росію, а Сталін, природно, прийде в Берлін». Учений не сумнівався в поразці нацизму. Він не брав участі в русі Опору зі зброєю в руках, не організовував підпілля, він працював. Вражаючий факт: добра третина з-понад 1000 його друкованих праць написана в роки гітлеризму в центрі Німеччини, незважаючи на постійний нагляд гестапо. Чималої мужності від ученого вимагало згадування своїх колег і вчителів єврейського походження в німецькій дисертації, надрукованій в Галле у 1934 р., чи рецензія на працю свого вчителя С. Франка про О. Пушкіна в німецькій науковій пресі. З особистої бібліотеки й архіву в Галле він не вилучив в цей час ні книг, ні листів авторів єврейського походження, ні соціал-демократичної, ні навіть комуністичної літератури, яку до того ж давав читати учасникам своїх галльських гуртків. Д.Чижевський допомагав продуктами і грошима знайомим євреям, чехам і полякам, які перебували в концтаборах чи на примусових роботах.

Після війни сам Д. Чижевський з відповідною скромністю ставився до цієї своєї діяльності, вважаючи її не проявом якогось особливого героїзму, а вимогою елементарної порядності. Важко не погодитися з думкою В. Янцена: « І все ж ті кілька десятків німецьких студентів, яким йому під час страшного розгулу

людиноненависницьких теорій вдалося прищепити любов до слов'янських культур і несприйняття наркотиків нацистської пропаганди, на мій погляд, варті багатьох і багатьох сотень пущених під укіс фашистських поїздів, бо ці студенти побудували ту саму Німеччину, в якій ми сьогодні живемо і благами якої маємо щастя користуватися»[15, с.8].

Д.Чижевський не зводив свою роботу зі студентами лише до спілкування в університетських лабораторіях, він успішно працює і поза університетом. Ним було створено два гуртки: славістики і філософський. Їх членами були найбільш здібні і працелюбні його студенти й аспіранти. Заняття гуртків відбувалися в основному дома у Дмитра Івановича, де після доповіді та дискусії студенти могли попрацювати в його багатющій бібліотеці. Часто вчений пригостив гостей блюдами власного приготування, а готувати він любив, знав багато рецептів різних кухонь, які ретельно збирав і записував. Після лекцій, як правило, науковець разом зі студентами ходив у невеликі кафе, де в неформальній обстановці продовжувалася дискусія.

Серед славістів Д. Чижевський був одним із небагатьох хто мав фундаментальну філософську підготовку, і це, безумовно, вплинуло на його праці, зробивши їх більш глибокими і багатоманітними. Після перебування в Празі він в основному працює у сфері славістики, але продовжував займатися і розробкою філософських проблем. Під час викладацької діяльності в Галльському університеті ним були написані такі праці у сфері філософії, як: «Коменський і західна філософія», «Філософія життя Штура», «Гегель у слов'ян», «До проблеми філософської мови і філософії мови» та інші.

Задовго до початку Другої світової війни Чижевський інтенсивно займався германославістикою. Йшлося про дослідження німецького впливу на духовне життя слов'янства. Та з початком війни науковець свідомо перестає публікувати роботи з даної проблематики, оскільки німецький вплив у науці та культурі вважався одним з обґрунтувань політичних претензій гітлерівської Німеччини. Не будучи впевненим, в усякому разі, до 1944 року, в тому, що слов'янські культури збережуться як окремі культурні одиниці, він продовжує та поглиблює свої дослідження саме в цьому напрямку і пише такі праці, як «До символіки барочної поезії», «Пушкін і романтизм», «Коменський і німецький пієтизм», «Історія української літератури» «До проблеми безсмертя у Достоєвського», «Достоєвський - психолог», «П.О.Куліш - український філософ серця», «Про світогляд Махи», «Шевченко і релігія», «Українські видання в Галле» та інші. Більша їх частина в той час не публікувалася, деякі видані через десятиліття, а деякі безповоротно втрачені.

РОЗДІЛ 7. ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВЦЯ

У червні 1945 р. Д. Чижевський виїхав із захопленого Червоною Армією Галле до Марбурга, залишивши особистий архів і безцінну домашню бібліотеку на 7 тисяч томів із численними стародруками та прихопивши лише «валізу Коменського». У Марбурзі філософ теж викладав в університеті, часом голодував і вижив лише завдяки посилкам, які із США надсилала йому дружина. Учений

тими продуктами ділився зі своїми студентами. Однак умови життя в повоєнній Німеччині були непростими. Західнонімецька адміністрація не дуже прихильно ставилася до вченого. Його праці в Марбурзі (1945-1949 рр.) заважали інтриги, підозри і навіть звинувачення в тому, що він «комуніст». Роботу гальмувало складне повоєнне життя, недоїдання і навіть голод, нестача наукової літератури. Щойно відновив свою діяльність Український Вільний Університет та постала УВАН, Д.Чижевський став їх активним співпрацівником. У Марбурзі він керує роботою слов'янського семінару, отримує запрошення з кількох європейських університетів посісти професорську посаду, але не зміг цього зробити, так як недруги зобразили вченого в очах американської окупаційної адміністрації «комуністом».

Завдяки клопотанням дружини Лідії Маршак - у 1949 р. Д.Чижевський був запрошений до викладацької роботи у Гарвардському університеті (США). Нарешті, після багаторічної розлуки, вчений зустрічається із своєю сім'єю. Д.Чижевського буквально вразив убогий стан українознавства в Гарвардському університеті, де в бібліотеці він знайшов лише «Кобзаря» Т.Шевченка ... в російському перекладі. Громадська і наукова діяльність Д.Чижевського у США була зосереджена в основному в УВАН, де він читав доповіді, виступав на конференціях, публікував статті в збірниках наукових праць «Аннали».

У Гарварді Д. Чижевський сприяє становленню славістичних досліджень, а також перекладу творів української та російської літератур. У його американський період були написані «Нарис порівняльної історії слов'янської літератури», «Невідомий Гоголь», «Лабіринт світу Коменського» та інші праці. Однак, Д.Чижевський, справжній європеєць, в Америці відчував себе не на місці. Він уважав американську славістику «дилетантською» та «поверховою». Вчений сумує за Німеччиною. Через свою екстравагантну зовнішність: довге волосся, яскравий одяг, окуляри, лагідна усмішка - він в кінці 40-х - на початку 50-х років виглядав гостем із майбутніх пацифістських 1960-х. До того ж за сім років роботи в Гарварді він примудрився не прочитати жодної лекції англійською мовою, оскільки про українську літературу розповідав українською, про російську - російською, про чеську - чеською мовами. Американських професорів в ті часи шокувала звичка Д.Чижевського починати свої семінари в аудиторії, а продовжувати у кав'ярні.

Порівняно з повоєнною Німеччиною життя у США було ситим і стабільним, але Д.Чижевському бракувало відповідного інтелектуального середовища, через що він уперше в житті впав у депресію. Не знайшов Д.Чижевський у США порозуміння і з українською та російською діаспорами. Тому вже через два-три роки перебування в Америці вчений почав мріяти про повернення в «рідну Німеччину» - країну, у якій зусиллями його колег і вдячних учнів у 1954 р. було широко відзначено 60-річний ювілей Д.Чижевського і виданий збірник його праць.

У 1956 р. науковець повертається до Німеччини, отримавши запрошення очолити кафедру славістики у Гейдельберзькому університеті. Тут йому судилося жити і працювати до кінця свого життя. Додамо кілька штрихів до характеристики Д.Чижевського як людини, як особистості: професор мав славу

дивака і часом підживлював її своїми вчинками. Так, він уперто відмовлявся отримати громадянство Німеччини. Скаржився на феноменальну пам'ять, через що не міг забути номерів проїзних квитків. Д. Чижевський вельми любив котів. Вони жили в кожній його оселі, і він не раз говорив колегам, що з котами набагато цікавіше розмовляти, ніж з людьми.

Учений продовжує напружено працювати, виховувати молодих науковців, популяризувати славистику в західному світі. Його праці отримують широке визнання - до 70-річчя науковця (1964 р.) було видано ювілейний збірник «Orbis scriptus» (Dmitrij Tschizewski zum 70 Geburtstag) (Мюнхен, 1966, 988 с.) Збірник складається з 95 статей, які значною, хоча й неповною мірою, відображають багатоманітність інтересів ювіляра. 25 статей присвячені російській літературі, а разом з іншими статтями з історії, культури, філософії, мови російська тематика представлена 39 статтями і явно домінує в збірнику. Дещо дивно, що, не зважаючи на походження та інтереси ювіляра, українська тематика представлена всього лише трьома статтями, з яких одна (Ю. Шевельова, про поета-романтика М. Петренка) написана українською мовою, єдина з усього збірника. Загальнослов'янським темам присвячено 8 статей, польській мові та літературі - 10 і по 7 статей - церковно-слов'янським, чеським і сербо-хорватським темам. 11 статей трактують загальні теми з філософії, культури і мовознавства. Більше половини статей написані німецькою мовою. У цьому грубесному томі помістили свої статті гумантарії практично з усього світу (за виключенням, звісно, радянських колег). Д. Чижевський був обраний головою «Німецької спілки викладачів славистики», дійсним членом Гейдельберзької та Хорватської академії наук.

Оцінюючи з приводу ювілею свою наукову спадщину, Д. Чижевський писав: «Оглядаючись на зроблене, допускаю, що довше всього зберігатимуть інтерес до моїх праць чехи: сюди причисляю перш за все відкриття рукописів Коменіуса; звідси дослідження церковнослов'янської літератури на чеських землях і чеської барочної літератури. Мої земляки-українці, за окремими винятками, не розуміють того, що я роблю, так що за минулий рік я навіть вважав за необхідне вийти зі складу кількох українських культурницьких організацій. Що ж стосується моїх досліджень про російських і словацьких поетів і мислителів, то оскільки вони безмежно далекі від марксистської ідеології, вони, в кращому випадку, проходять мимо уваги в обох країнах». Безперечно, гірка сповідь для людини, яка все життя віддала науці.

Переїхавши до Гейдельберга, Д. Чижевський розпочав діяльність у Слов'янському інституті при місцевому університеті. Вчений став директором інституту і розгорнув бурхливу діяльність - читав лекції, вів семінари, писав книги і статті різними мовами, редагував багатотомні міжнародні наукові журнали, видав вибрані твори Я. А. Коменського тощо. У 1956 р. в Нью-Йорку побачила світ його фундаментальна «Історія української літератури від початків до доби реалізму», яка згодом була доповнена і перевидана в англomовному варіанті.

За нетривалий час Д. Чижевський зумів зробити Слов'янський інститут кращим славистичним центром Європи. Вчений, як згадував його сучасник

А. Вінценз, «віддавав інституту всю душу, інститут був для нього домом, дружиною і дитиною» [24,с.581]. Науковець мав складний характер, болоче реагував на прояви посередності в науці. Але «ворогами науки» він уважав не лише обмежених людей, а й тих, хто думав інакше, ніж він. Характер Чижевського ускладнювався також і тим, що він був дуже самотньою людиною. Під кінець життя самотність стала справжньою трагедією видатного вченого. Безперечно, він був колоритною, навіть легендарною постаттю. Про нього, як і про К.Ясперса, ще за життя ходили легенди. Висловлюється припущення, що саме Д.Чижевський став прототипом професора Пніна у відомій повісті В. Набокова. Однак, за спостереженням вже цитованого А. Вінценза, у Д.Чижевського «за зовнішньою маскою була захована велика чутливість, не тільки літературна, але й особиста; ще глибше заховані були релігійні почуття...» [24, с.581].

Д.Чижевський неодмінно був учасником всіх міжнародних з'їздів славистів. Він брав участь і в Міжнародному конгресі славистів у Празі у 1968 році, де зустрівся із співвітчизниками з УРСР. Учений мусив із сумом констатувати низький рівень радянської науки та заляканість учених під наглядом партійних «політруків». Ознайомившись із фаховим часописом «Український історичний журнал» (УІЖ), науковець відреагував: «Годиться для готтентотів». Випущену у 1954 р. у Києві «Історію української літератури» за редакцією академіків О.Білецького, М. Гудзія та Є. Кирилюка, він назвав «політичним памфлетом», де головна мета авторів - ствердити, що українська література завжди залежала від російської, яка була, мовляв, безмежно вища» [24,с.582]. За переконанням Д. Чижевського, фальшування фактів ставило ці та інші книги радянських авторів поза межі науки. Така позиція викликала зливу огульної критики «буржуазного націоналіста» Д. Чижевського в радянській пресі, але вчений продовжував розвінчувати діяльність різних інститутів АН УРСР, зокрема, розвиток ідеї злиття націй та мов академіком О.Білодідом.

Особливо вразив сучасників виступ Д. Чижевського на славистичному конгресі у Празі в серпні 1968 р. У зазначений час він з'явився у вщерть заповненому найбільшому залі, але заявив російською мовою, що не читатиме доповіді про східнослов'янське бароко, і це буде його протест проти замовчування та паплюження його імені в СРСР. Це був справжній скандал. Однак через тиждень, після введення радянських танків у Прагу, вчинок Чижевського вже оцінювали інакше: «Тільки він знав, як треба говорити з росіянами».

На повоєнні роки припадає пік наукової слави вченого. Як уже згадувалося, він був обраний членом АН у Гейдельберзі, Хорватської АН у Загребі, інших наукових установ, президентом Товариства славистів у ФРН, неодноразово обирався головою міжнародних конгресів славистів.

Проте проведена у 1968 р. реформа німецької вищої освіти примусила Д.Чижевського та інших професорів найвищого ґатунку залишити університет. Йому відмовили у призначенні пенсії й лише завдяки зусиллям друзів та учнів вчений таки одержав невелику пенсію. Залишивши посаду директора Слов'янського інституту, Д. Чижевський здійснював викладання літератури,

філософії в різних університетах Німеччини. Його лекції приваблювали численних слухачів, оскільки вчений мав неперевершений талант лектора.

У 1974 р. 80-літній науковець видав унікальне дослідження про Г. Сковороду. Тоді ж закінчував книгу про М Гоголя, почав писати дослідження «Шеллінг в Росії». П. Феденко згадував: «В ньому далі горів огонь безстороннього пізнання фактів. Все на світі будило в ньому інтерес науковий та естетичний. Він досліджував проблеми літератури, мовознавства, філософії, історії, зокрема історії слов'янських народів, містики, характерології, теології. Писав на теми астрології, цікавився ономастикою, зокрема українською» [24, с.583]. Значну наукову вагу мають і студії Д.Чижевського з математичних методів у лінгвістиці (доводив ґрунтовну відмінність між російською та українською мовами та близькість останньої до хорватської).

Давати оцінку наукової спадщини Д. Чижевського дуже важко. Його перу належить понад 1000 праць, які потребують нового осмислення. Та все ж, головним об'єктом зацікавленень вченого була історія літератури. При цьому він дуже глибоко вживався в епоху, яку досліджував. За свідченнями сучасників, він так само вільно почував себе у 1037 р., як і в 1937. Фундаментальна «Історія староруської літератури», що вийшла німецькою мовою 1948 року у Франкфурті-на-Майні, стала класичним синтезом даної теми.

Учений надзвичайно багато і плідно займався слов'янською (польською, чеською, українською) бароковою літературою та російською поезією ХІХ - початку ХХ ст.ст. Сучасник Д.Чижевського А. Вінценз згадує: «Його неймовірне знання німецької літератури, включно з невідомою широкому колу літературою 17 ст., його незрівнянне ознайомлення з публікаціями про барокову літературу, навіть французьку та іспанську, допомагали йому робити все нові відкриття у славистиці, бо ніхто інший не міг пишатися таким широким світоглядом, такою ерудицією і такою феноменальною пам'яттю, як Чижевський» [24, с.583].

В останні роки життя вчений створював нову концепцію розвитку російської літератури ХІХ ст. Проте понад усе Д.Чижевський ставив польську літературу, зокрема, поезію, з якою російська поезія ХУІІІ ст. «не йшла ні в яке порівняння». Загальний огляд і співставлення слов'янських літератур з особливою увагою до польської Д.Чижевський реалізував у «Порівняльній історії слов'янських літератур» (1968, 1971). Значну частину польської поезії Д.Чижевський знав напам'ять і часто цитував. Великим здобутком стали дослідження вченого на терені української літератури від її початків до другої половини ХХ ст. Найвагомішим у цій ділянці було відкриття ним українського барокової поезії. Він побачив польські та латинські впливи навіть у творах І. Вишенського. Класичним залишається і дослідження про барокову поезію Г. Сковороди. Неабияке значення для україністики мають також праці Чижевського з історії вітчизняної філософії.

Широта інтересів Д. Чижевського була просто феноменальною. Поряд із найглибшими проблемами філософського плану він цікавився демонологією, кінологією, навіть гастрономією. Він був людиною, яка вільно почуває себе і в минулому, і в сучасності. У науці дослідник завжди йшов у ногу з новітніми

досягненнями. Публікації із структуральної лінгвістики або теорії множин викликали у нього живе зацікавлення навіть на схилі років. У повсякденному житті Д.Чижевський теж не відставав від часу: купував собі модні краватки, ходив на фільми про Джеймса Бонда тощо. Учений дуже любив музику і сучасне мистецтво, постійно відвідував виставки і купував твори молодих художників.

У 1976 році загострилася давня хвороба Д. Чижевського - астма, яка дала ускладнення на серце. Та вчений не захотів госпіталізації, не міг розлучитися зі своїми книгами і рукописами, розкладеними на столах та на підлозі усіх його кімнат. Він дописував свого «Гоголя». Залишалася остання глава... До останніх хвилин Д.Чижевський жив наукою – думав написати книгу про Андрія Белого.

Відчуваючи наближення невідворотного, з Америки приїхали дружина та донька, зібралися близькі. Це було прощання. 18 квітня 1977 року Дмитра Івановича Чижевського не стало. Він заповів не ховати його за православним обрядом, тому промову над тілом виголосив протестантський теолог. Університет не віддав останньої шани відомому професору, але учнів, колег, друзів було багато. Вони і провели вченого на останній спочинок на цвинтарі Бергфрідгоф у Гейдельберзі. Як пише його учениця Ася Гуменецька (професор славистики Мічиганського університету), «помер Дмитро Іванович в самотності; доглядали за ним перед смертю чужі, хоча й досить близькі люди - друзі, учні, колишні колеги. Печальний кінець, але у кожного своя доля». І далі: «Зі смертю Чижевського зійшов зі сцени один з найвидатніших славистів останнього часу і останній представник ліберальної інтелігенції колишньої Російської імперії. Д.Чижевський був на території Європи ледве не останнім професором, про якого ще довго будуть циркулювати легенди, розповіді та анекдоти. Він безмірно зневажливо ставився до сірості, посередності, які окреслював формулою: «В його голові немає жодної думки!». Для таких студентів він був «Бичем Божим». Не церемонився також з колегами. Так, на одному з наукових конгресів перервав доповідача вигуком: «Чи вважає нас готтентотами, що приїхав доповідати такі дурниці?!»

Давній друг ученого П. Феденко так оцінив значення Д. Чижевського для вітчизняної та світової науки: «Ця втрата, як незагоєна рана, буде довго викликати біль і жаль у серцях людей науки і сум у душах усіх, що знали благородний характер покійного. Учені такого рівня рідяться раз на століття або й рідше. Між творцями української науки, що діяли за правилом «sine ira et studio», – Михайлом Максимовичем, Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим, Іваном Франком, Михайлом Грушевським – ім'я Дмитра Чижевського залишиться в пошані, поки живе українська нація та її культура» [25, с.39-40].

Особистий архів Д. Чижевського після його смерті потрапив до бібліотеки Гейдельберзького університету, де (згідно з твердженням А. Вінценза) знаходиться і зараз. Частина документів зберігалася в родині доньки вченого у США.

РОЗДІЛ 8. ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНОГО

Уже наголошувалося на тому, що серед славістів Д. Чижевський був одним із небагатьох, хто мав фундаментальну філософську підготовку, що, безперечно, вплинуло на його праці, зробивши їх більш глибинними і багатоманітними. Вище вже йшлося про ґрунтовну філософську освіту, здобуту в Університеті Св. Володимира, в університетах Німеччини, де його вчителями були найвидатніші німецькі філософи. Інтерес до філософії вчений зберіг протягом усього творчого життя.

Ще в 1926 р. у Празі Д. Чижевський видав працю «Філософія на Україні, Спроба історіографії питання», за яку вчена рада Українського вільного педагогічного інституту надала йому звання професора. Наступного, 1927 р. вчений написав «Нариси з історії філософії на Україні». Та цей рукопис було втрачено. Лише в 1929-1930 рр. Д. Чижевський відновив «Нариси...», а 1931 р. їх опублікував. Він не вважав цю роботу вагомим науковим дослідженням. Ця праця, писав вчений, «постала як плід часів мого дозвілля..., історія філософії на Україні не є головною темою моїх студій..., тому той матеріал, який я подаю, не може вважатися завершенням і викінченням наукової праці в цій галузі, а навпаки - скоріше має на меті пробудити цікавість і увагу до цієї галузі дослідження, що досі оминалась українстикою. Лише згадка про Сковороду є резюме значно більшої спеціальної моєї праці» [12, с.807-808].

Однак, саме ця «незавершена» робота Чижевського викликала найбільший інтерес. Вона неодноразово перевидавалася. До неї зверталися та звертаються дослідники української філософії. У празький період Д. Чижевський виявляє посилений інтерес до творчості Г. Сковороди. Результатом цих зацікавлень стала монографія «Філософія Г. Сковороди», видана 1934 р. у Варшаві. На думку П. Кралюка, проректора Острозької академії «можна говорити, що «культ філософа Г. Сковороди», який із часом утвердився в українській культурі, значною мірою є заслугою Чижевського» [12, с.808]. «Філософія Г. Сковороди» є однією з найвідоміших праць видатного українського вченого, а тому вона ще 2004 р. видана книгою обсягом 272 сторінки у харківському видавництві «Прапор». Д. Чижевський схильний розглядати філософію Г. Сковороди як справжню серцевину нашої інтелектуальної традиції. «Сковорода, - писав він, - є останній представник українського барока, з другого боку, він - український «передромантик»: але бароко та романтика - саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, Сковорода стоїть у центрі української духовної історії».

В університеті м. Галле Д. Чижевський захистив докторську дисертацію «Гегель в Росії», видав відповідну монографію, написав низку праць, присвячених окремим постатям чеської та словацької філософії. У післявоєнний період серед інших проблем вчений продовжував студії над історією російської філософської думки. На думку В. Горського, «Акценти, що роблять діячі української культури, які діяли за межами Радянської України, на розробці філософії національної ідеї, стимулює інтенсифікацію досліджень у сфері історії

філософії України. *Найзначніший внесок в цю царину належить Дмитру Чижевському* (Виділено мною -А.І.) [4,с. 272].

Головне спрямування, що об'єднує досить широку тематику наукових досліджень Д. Чижевського, визначалося прагненням збагнути глибинні чинники духовної історії України, ширше – Східної Європи. На його думку, духовний портрет України, як і східнослов'янських народів взагалі, склався під впливом німецької філософської традиції - насамперед, німецької класичної філософії XVIII - початку XIX ст. та німецького містицизму і пієтизму XV-XVIII ст. Серед представників німецького ідеалізму та німецького романтизму, що найбільш вплинули на культуру східних слов'ян, Д. Чижевський виділяє Г.Гегеля, Шеллінга й Ф. Шиллера. Гегелю та впливу його філософії в Росії було присвячено докторську дисертацію Д. Чижевського, пізніше видану окремою книгою. Творчість Ф. Шиллера стала темою першої магістерської дисертації та кількох публікацій Д. Чижевського. Саме йому належала значна кількість окремих розвідок, присвячених рецепції філософії Шеллінга в Україні і в російській культурі. Проблеми зв'язку української культури з німецьким містицизмом найбільш ґрунтовно розробляються Д. Чижевським у зв'язку з дослідженням філософії Г. Сковороди, творчості якого присвячені дві книги та низка статей дослідника. За переконанням Д. Чижевського, філософія Г. Сковороди глибоко співзвучна духові, яким пройнята творчість німецьких містиків та пієтистів. Завдяки Г. Сковороді ідеї німецьких мислителів, уважав Чижевський, поширюються і в російській культурі.

Заглиблення в культуру часу життя Г. Сковороди призводить Д. Чижевського до важливих узагальнень щодо особливостей українського бароко як специфічного періоду нашої духовної історії. Цьому, зокрема, присвячено три томи нарисів «Український літературний барок», видані в Празі протягом 1941-1944 рр. Зрештою, він є автором перших узагальнювальних праць з історії філософії України.

Особливості національної філософії характеризують, за Д. Чижевським, три чинники – форма вияву національних думок, метод філософського дослідження і будова системи філософії, її «архітектоніка». Щодо української філософії складність з'ясування її національної специфіки полягає в тому, що вона, як і інші слов'янські культури, не належить до тих «обраних», через які здійснювався поступ історії всесвітньої філософії. Носієм національної специфіки, який відкриває глибини національного духу, повинен бути «великий філософ», філософ світового значення. Проте такого типу мислителів як уважає Д. Чижевський, не знала історія культури України та інших слов'янських народів: «Слов'янській (зокрема українській) філософії треба ще чекати на свого «великого філософа», - пише Д. Чижевський. – Тоді те оригінальне, що може є в зародку в творах дотеперішніх слов'янських мисленників, виступить у весь зріст, відкривши глибини національного духа не лише перед усім світом, а й перед народом самим» [4,с.275].

Однак певні попередні висновки про специфіку української філософії Д. Чижевський намагається зробити, оскільки історія культури України мала визначних типових представників українського національного характеру. Такими,

на думку Д.Чижевського, насамперед, є Г.Сковорода, М.Гоголь, П.Юркевич, М. Костомаров і П.Куліш.

Приступаючи до опису рис національного характеру українського народу, що відобразилися у специфіці української філософії, Д. Чижевський усвідомлює складність і нерозробленість проблеми. За переконанням вченого, характеристику національного типу взагалі можна здійснювати трьома шляхами: досліджуючи народну творчість; через вивчення найбільш яскравих епох в історії народу, і, по-третє, шляхом аналізу життя й творчості видатних представників цього народу. Перший шлях дає можливість зробити висновок про те, що психологічному складові українського народу властиві такі три риси: 1. «Емоціалізм і сентиментальність, чутливість і ліризм», що виявляються в «естетизмі українського народного життя і обрядовості». 2. «Індивідуалізм та стремління до свободи». 3. «Неспокій: рухливість, більш психічні, ніж зовнішні» [4,с.276].

На думку філософа, ці риси не лише виявлялися впродовж історії українського народу, а й певним чином визначали цю історію. Постійним тлом української історії виступає природа – степ був тією основою, що якнайбільше визначала усталений характер рис національної психіки. З огляду на вивчення національного характеру через яскраві епохи в історії народу Д. Чижевський виокремлює два періоди – княжу добу, основним культурним здобутком якої було прийняття християнства, а через нього – поширення елліністичних ідей в українському світогляді, і добу бароко.

Національні риси українського характеру відобразилися і в творчості видатних діячів української культури. «Емоціалізм» знаходить своє відображення у «філософії серця», прояви якої Д. Чижевський вбачає у творчості Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша. «Індивідуалізм» відобразився в «ухилі до самотності», що притаманний був Г. Сковороді, М. Гоголю, М. Максимовичу, П. Кулішу та «плюралістичній етиці», що визнає право кожного індивіда на власний етичний шлях (Г.Сковорода,М.Гоголь).

Нарешті, третя риса, яку Д. Чижевський характеризував як психічний неспокій і рухливість, відобразилася в обґрунтуванні ідеалу миру і злагоди між людьми і людей з Богом, прагнення внутрішньої гармонії, що теж, на думку Д. Чижевського, яскраво проявляється у творчості Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича і П. Куліша.

Отже, на переконання Д. Чижевського, типовими для української думки рисами є притаманне їй релігійне забарвлення і симпатії до інших націй, передусім німців (Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Костомаров, П. Куліш, В. Кістяківський) та італійців (М. Гоголь). «Ті симпатії – завершує характеристику цієї риси Д. Чижевський, – які висловлюють Гоголь або Куліш до росіян, мають політичний, а не психологічний характер» [4, с.277].

Ось ті загальні засади, які одержують конкретизацію в дослідженні історії філософії Д. Чижевським та його однодумцями.

РОЗДІЛ 9. РОЗРОБКА Д. І. ЧИЖЕВСЬКИМ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНІСТИКИ

Якщо спробувати лаконічно визначити сутність того найголовнішого, що зробив Д. І. Чижевський для україністики, то можна сказати, що він уперше цілісно, з позицій наукової методології ХХ ст. осмислив історію української духовної культури. Докладніше про внесок вченого в українознавство дуже точно написав львівський дослідник Юрій Вільчинський: «Внесок Чижевського в україністику новаторський і багатогранний. Навряд чи знайдеться бодай одна галузь української інтелектуальної історії, яку б обійшов Чижевський. Діапазон і розмаїття його тематики разучі. Сюди входять український національний характер, компоненти української культури, літературні й культурні справи Київської Русі (такі тексти, як «Повість временних літ», «Ізборник» Святослава 1076 року, «Слово о полку Ігоревім», «Галицько-Волинський літопис», повчання Кирила Туровського, Патерик Києво-Печерського монастиря, Платон у Древній Русі, давньоруський містицизм тощо), Іван Вишенський, соцініанство в Україні..., українські стародруки, поезика Т. Шевченка, М. Грушевський як історик літератури, філософія П. Юркевича, філософські роздуми В. Вернадського. Та понад усе важать численні монографії й розвідки Д. Чижевського про М. Гоголя - з-поміж усіх гоголезнавчих праць вони, безумовно, найглибші» [8, с.24].

Про українознавчі студії Д. Чижевського в празький період його життя, про викладацьку діяльність в Українському педагогічному інституті імені М. Драгоманова, а також в Українському Вільному університеті вже йшлося у відповідному розділі. Однак, варто нагадати, що в ті роки з-під пера вченого виходять такі праці: «Філософія на Україні. Спроба історіографії питання» «Нарис з історії філософії України». Фундаментальними і багато в чому піонерськими були дослідження Чижевського про творчість Г. С. Сковороди: «Сковорода і німецька містика» «Філософський метод Сковороди» та інші, які завершилися блискучою монографією «Філософія Г. С. Сковороди». Саме після її публікації вчений був прийнятий в члени Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. Ним була написана і праця «Платон в стародавній Русі».

У перші повоєнні роки Д. Чижевський брав активну участь у науковому житті української діаспори в Німеччині, представники якої жили в основному у таборах ді-пі. Зі створенням УВАН науковець активно включається в її діяльність: він входить до двох секцій - історії і теорії літератури та мовознавства. У 1947 р. науковець створює філософську секцію в УВАН, а з наступного року розпочинається її активна діяльність під його керівництвом. Учений прочитав багато доповідей на різних конференціях і секційних засіданнях УВАН, виступав безпосередньо у таборах ді-пі, друкувався в різних українських виданнях: «Арка», «Наше життя», «Заграда», «Українська літературна газета» та інших. В цей період Д. Чижевський викладав філософію і логіку в УВУ і в Українській богословській академії [3, с.230].

У період проживання в США (1949-1956 рр.) вчений пише «Історію давньоруської літератури 11,12 і 13 століть, Київська епоха», «Про проблеми бароко», «Сімнадцяте століття в духовній історії України» тощо. Відзначимо

також, що під час викладацької діяльності в Гарвардському університеті Д. Чижевський підтримував теплі, дружні стосунки з відомим українським вченим Юрієм Шевельовим.

Д. Чижевський був членом правління УВАН, очолював спочатку літературознавчу, а потім філософську секцію. З 1951 р. науковець стає редактором «Анналів» і віддає багато сил цій роботі. Він також активно співробітничав з Енциклопедією Українознавства, надсилав туди багато статей. У цей час було закінчено й опубліковано його «Історію української літератури», яку високо оцінили літературознавці.

Після повернення до Гейдельберга, в останні два десятиліття життя Д. Чижевський серед інших наукових праць пише й такі: «М. Грушевський як історик літератури», «Юрій Клен як людина і вчений», «Дві родословні Гоголя» та інші.

Стосунки Д. Чижевського з українською діаспорою були доволі непростими. Він за національністю був українцем і ніколи цього не приховував, хоча першою його мовою була російська, адже російськомовною була сім'я. У роки навчання в Київському університеті Д. Чижевський познайомився і підтримував стосунки з такими в майбутньому відомими українськими поетами – М. Зеровим, П. Филиповичем, Освальдом Бурггардтом (Юрій Клен). Він був близько знайомим і з Володимиром Шульгиним, який створив в університеті українське студентське товариство. Чижевський чудово говорив українською мовою і жваво цікавився проблемами української культури та політичного життя. Уже йшлося про те, що в січні 1918 р. він, як член фракції російських меншовиків у Центральній Раді, проголосував проти проголошення незалежності УНР, оскільки, по-перше, існувала партійна дисципліна, а, по-друге, сам Д. Чижевський стояв тоді на позиціях федералізму і не готовий був голосувати за незалежність. Надалі він змінив свою позицію, але оте його голосування назавжди поставило до нього в опозицію певну частину українців. Крім того, деяких українських діячів, у першу чергу політичних, дратували широкі зв'язки вченого з російськими, чеськими, словацькими, польськими, німецькими науковцями.

У повоєнний період Д. Чижевський брав активну участь у науковому житті української діаспори: виступав на конференціях, займався дослідженнями української духовної історії, друкував статті в різних українських виданнях, викладав у вищих навчальних закладах, очолював кілька наукових секцій УВАН. І частина української діаспори, визнаючи наукові заслуги Чижевського, бачила в ньому видатного вченого, який так багато зробив для української культури. Водночас інша частина української діаспори, що вбачала в науці в першу чергу засіб пропаганди української культури, з осудом сприймала деякі праці Д. Чижевського, спрямовані на дослідження російського духовного життя, засуджуючи його за космополітизм і нестачу національно-патріотичних почуттів. Варто відзначити, що в той час як певні кола української діаспори критикували роботу Чижевського за відсутність чіткої національної позиції, радянські вчені бачили в ньому українського буржуазного націоналіста, який постійно намагався продемонструвати пріоритет української культури над російською і, в свою чергу, критикували його за це.

Не зважаючи на всі непорозуміння і звинувачення, які Д.Чижевський отримував на свою адресу від земляків, українці одними з перших визнали його заслуги і увічнили пам'ять: ще в 70-х роках його ім'ям була названа кафедра літератури в Українському науковому інституті Гарвардського університету [3, с.239]. Євген Пизюр у книжці обсягом всього 52 сторінки, виданій у 1955 р. до 60-річного ювілею Д.Чижевського, наголошує, що «праці на українську тематику у професора Чижевського становлять найбільшу частину його наукового доробку» [19,с. 31]. І далі конкретизує: «Коли йде про студії, що стосуються України, тут ми хотіли б поставити на першому місці праці з філософії в Україні вже з тої причини, що в нашій науці вони мають піонерський характер. Треба завдячувати Чижевському, що в нашій науковій літературі є кілька творів, які дають уявлення про цю проблему. Їх вага в тому, що вони стосуються філософічних питань, отже об'єкту, який сягає основ пізнання духовності. Дальша їх цінність у тому, що ті праці визначають цілу систему тем, для будучих детальних дослідів, які повинні й мусіли б прийти, якщо вивчення нашої духовності мало б найти належне зрозуміння» [19, с.23-24].

Говорячи про внесок Д. Чижевського в українознавство, не можна не зупинитися на одній із найважливіших його праць - «Історії української літератури». М. Наєнко стверджує: «...про самого вченого найсуттєвіше слід сказати одразу: без його праць українське літературознавство було й залишається не просто «неповним», а злиденним. Як, до речі, й українська філософська думка ХХ століття» [17, с.3]. Понад півстоліття тривала наукова робота Д.Чижевського в діаспорі і стільки ж його ім'я на материковій Україні значилося в списках найзаклятіших «ворогів свого народу». Працям ученого був відведений найнадійніший закуток у спецсховищах радянського КДБ, а на його мудру голову десятиліттями сипалися прокльони і з університетських кафедр, і з академічних підмоств, і з партійних трибун.

М. Наєнко згадує, що йому доводилося наприкінці 50-х років, після виходу у світ у Нью-Йорку «Історії української літератури» Д. Чижевського чути від Л. М. Коваленка (тоді заступника головного редактора часопису «Радянське літературознавство») майже «крамольну» для тих часів фразу: Якби цю книгу поширити в підрадянській Україні, то від «нашого» літературознавства зостався б тільки пшик» [17,с. 3].

Паралельно із ґрунтовними заняттями філософією Д. Чижевський дедалі більше уваги приділяє літературознавству. 1942 р. виходить з друку його «Історія української літератури» (давній період), у 1948 р. - «Історія давньоруської літератури: Київська епоха» (німецькою мовою), у 1952 р. - «Порівняльний нарис слов'янських літератур», у 1957 р. - Про романтизм у слов'янських літературах», у 1960 р. - «Історія руської літератури епохи бароко» (англійською мовою), у 1971 - «Порівняльна історія слов'янських літератур» та ін. Та по-справжньому фундаментальною працею Д.Чижевського стала «Історія української літератури» (від початків до доби реалізму), у виданні якої брали участь УВАН і НТШ (США), а також Східно-Європейський фонд.

У цій книзі пропонується зовсім інший, на відміну від тодішнього радянського літературознавства, підхід: ідеологія у творчій спадщині

письменників виводиться не із функціональних «завдань» літератури, а з її художньої форми, із стильової динаміки й уявлень про саму творчість як феномен естетики. Для радянського літературознавства така методологія була «святотатством», «диверсією» [17, с.6].

Дуже суттєвою рисою його «Історії...» є, зокрема, якнайширший у ній літературний контекст. Це, по суті, єдине до сьогодні дослідження, в якому український літературний процес простежений у взаємозв'язках не лише із слов'янськими, а й з деякими іншими літературами світу [17, с. 13]. М. Наєнко робить висновок: «...ніхто не зважиться сказати, що «Історія...» Д.Чижевського не титанічний і не висококваліфікований здобуток української наукової думки. В часи, коли Україна стала незалежною, вона особливо має пишатися тим, що і в часи неволі не давали згаснути тій думці такі сподвижники, як Д. Чижевський» [17, с.15]. Його «Історію української літератури» тривалий час називали не інакше як «диверсією». А насправді - це грандіозний здобуток української наукової думки, де українська література розглядається не як арена класових змагань, а справді як естетичне явище в контексті світової літератури.

Д. Чижевський є однією з чільних постатей вітчизняної культури ХХ ст. в царині філософії та літературознавства. Високу оцінку його науковому доробку дав інший український інтелектуал ХХ століття академік Омелян Пріцак. За словами науковця, «його теж ловив світ, але не зловив, бо з більшовицького арешту він втік на Захід. Але й там не втратив тісних зв'язків з Україною, а примножив славу її науки. Це той наш філософ, котрий уперше застосував понятійний апарат і методи європейської науки до історії української культури, трактував її в контексті європейського процесу, відкрив для світу надбання українського барокко» [21, с.101].

А відомий учений Осип Данко писав: «Якби хтось зробив серйозну спробу дослідити, який вклад українці за кордоном внесли у світову науку, то незалежно від того, чи цей вклад - у порівнянні до загальної кількості українців за кордоном - виявився б більший чи менший, немає сумніву, що найвизначніше місце серед невеликої групи українських вчених, що такий внесок зробили, належало б Дмитрові Чижевському» [11, с.444].

Д. І. Чижевський у своїй автобіографії «Життєпис», говорячи про його внесок у європейську науку, стверджував: «...зібрав неосяжний матеріал з історії української культури» [8, с.14]. І цим, власне, все сказано.

РОЗДІЛ 10. ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ НАУКОВОГО ДОРОБКУ

Д. І. ЧИЖЕВСЬКОГО

Панас Феденко закінчує свою книгу спогадів про Д. Чижевського такими словами: «21 квітня 1977 р. в прощальній промові в Гайдельберзі я дав оцінку його заслугам для науки. Згадав журбу й турботу Чижевського з приводу гноблення української мови й культури в нашій країні під накинутим народів чужим режимом. Я висловив бажання, щоб пташки прилітали з далекого краю до урни небіжчика і приносили йому вісті з рідної України, яку він щиро любив і для її культури, як і для культури вселюдської невтомно працював» [25, с.40].

Поступове повернення в Україну наукового доробку Д. І. Чижевського розпочалося ще до проголошення незалежності. У серпні 1990 року відомі письменники та вчені України на сторінках «Літературної України» надрукували відкритого листа до громадськості Кіровоградщини з приводу вшанування пам'яті Д. Чижевського і повернення в Україну його наукової спадщини. Зокрема, йшлося про таке: «Нині, коли...до читача повертаються твори М. Грушевського й В. Винниченка, Дмитра Яворницького й М. Зерова, час відновити в правах і найбільшого українського філософа ХХ століття. Дальший поступ української філософської та й загалом гуманітарної думки, немислимий без фундаментальних праць Чижевського. ...На часі - підготовка багатотомного видання праць нашого видатного мислителя, сторіччя від дня народження якого світова наукова громадськість відзначатиме за чотири роки. ...Одночасно годилося б потрохи впроваджувати ім'я Чижевського і в масову свідомість - саме тут серед перших має бути його батьківщина, Кіровоградщина... Тому повернення Чижевського сьогодні – справа реабілітації нашої національної гідності, справа заслуженого престижу української духовної культури» [40].

З лютого 1992 року найбільша книгозбірня Центральної України - Кіровоградська державна обласна універсальна наукова бібліотека стала носити ім'я Дмитра Чижевського.

У 1994 році столітній ювілей від дня народження нашого славетного земляка досить широко відзначався в Україні і, зокрема, на його «малій Батьківщині». 17-19 жовтня спочатку в Кіровограді та Олександрії, а потім у Києві відбулися наукові читання з проблеми «Діалог культур». В актовій залі Кіровоградського державного педінституту імені В.К.Винниченка, де зібралися студенти, викладачі, представники культурної громадськості, з доповідями виступили поважні науковці – В. Панченко, Т. Закидальський (Канада), Г. Сивокінь, М. Скрипник. 17 жовтня читання тривали вже в Олександрії. Їм передувало урочисте відкриття меморіальної дошки Д. І. Чижевського на будинку, який з 1904 р. належав родині майбутнього вченого. 18 жовтня в обласній науковій бібліотеці ім. Д. Чижевського була організована виставка книжок, документів, ілюстративного матеріалу про старий Єлисаветград, про рід Чижевських і самого ювіляра під назвою «Нестор славістів». В основі експозиції лежали матеріали з фондів відділу краєзнавчої та рідкісної книги. Бібліотека отримала цінний дарунок з рук племінниці вченого, дочки його сестри Марії Іванівни – Г. Морозовської, яка мешкає у Києві та брала участь у наукових засіданнях.

За роки, що минули, колектив обласної наукової універсальної бібліотеки імені Д. Чижевського проробив величезну роботу щодо поповнення своїх фондів працями видатного науковця. Сьогодні у відділі рідкісної книги зберігаються видання з бібліотеки Д. І. Чижевського. Серед них - його праці, видані німецькою мовою - «Zwischen Ost und West. Russische Geistesgeschichte II» 18-20 Jahrhundert; «Altrussische Literaturgeschichte im 11,12 und 13 Jahrhundert" (видана у Франкфурті-на-Майні); «Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen» у 2-х частинах (Берлін, 1968); збірка «Europa und Russland (Texte zum Problem des Westeuropaischen und Russischen Selbstverständnisses» (за редакцією Д.Чижевського та Дітера Гроня Дармштадт, 1959); збірка у двох частинах

«Russische Literarische Parodien» (ч.1) та «Berufung und Bestimmung des Dichters in der slavischen Dichtung» (ч.2, Вісбаден, 1957); «Das heilige Rusland. Russische Geistesgeschichte 10-17 Jahrhundert» (Гамбург, 1959); «Aus zwei Welten» (Beitrage zur Geschichte der slavischwestlichen Literarischen Beziehungen») (Гейдельберг, 1956); «Russische Literaturgeschichte des 19 Jahrhunderts» у 2-х томах (Мюнхен, 1964); «Slavische barockliteratur I (Мюнхен, 1970); «Skovoroda» (Dishter, Denker, Mustiker) (Мюнхен, 1974). У бібліотеці також знаходяться окремі видання його праць, які побачили світ у Бостоні, Лондоні, Любляні, Гарварді.

19 жовтня у Києві в ході спільного секційного засідання виступили такі науковці: В. Нічик (м.Київ), В. Панченко (м.Кіровоград), А. Василенко (м.Москва), Н. Яковенко (м.Київ), В. Александрович (м.Львів), В. Горський (м.Київ), О. Толочко (м.Київ), Л. Куценко (м.Кіровоград), В. Хрипун, Г. Рибнікова (м.Кіровоград) та інші.

Заключне пленарне засідання підбило загальні підсумки читань як важливої наукової акції. Було прийнято рішення про видання матеріалів читань «Діалог культур» (видано у Києві у 1996 р.), а також про планування проведення міждисциплінарних читань, присвячених пам'яті Д. І. Чижевського, періодичність проведення раз на два роки на базі РАУ, Кіровоградського педінституту ім. В. Винниченка (нині педуніверситет) та Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського.

Учасники читань висловилися на підтримку проекту 4-томного видання творів ученого, розробленого Інститутом філософії НАН України, а також про можливість заснування на батьківщині Д.Чижевського Фондації його імені на підтримку вивчення та популяризації творчої спадщини видатного українського мислителя [18, с.148].

Наукові читання «Діалог культур» стали в сучасній Україні своєрідним «Вікном у світ Чижевського». У 1999 р. Національна Академія Наук України встановила премію імені Чижевського у сфері філософії. Ім'я Д.Чижевського увійшло в різні енциклопедії, підручники, методичні посібники, про нього пишуть наукові праці; проводять семінари.

У 1994 р. у Тернополі побачила світ його «Історія української літератури», двома роками раніше у Києві опубліковано «Нариси з історії філософії на Україні». У 2004 р. у Харкові опубліковано монографію «Філософія Г. С. Сковороди» (272 с.). У київському видавництві «Смолоскип» у 2005 р. виданий чотиритомник філософських праць Д. Чижевського. А у 2007 р. у Москві мала вийти книга про біографію і творчість Дмитра Івановича (автор Володимир Янцен) [15, с.6].

Відтак ім'я та наукові заслуги Дмитра Івановича Чижевського не залишилися забутими, хоча варто зазначити, що його праці і на сьогодні залишаються не до кінця вивченими, дослідженими й оціненими як серед українців, так і серед росіян, чехів, словаків, поляків, німців, в культурі яких він зробив значний внесок.

Наостанок варто наголосити, що, розглядаючи інтелектуальну біографію Д. І. Чижевського, аналізуючи його наукову й архівну спадщину, варто визнати, що він «ніколи не вкладався в рамки тільки однієї культури, він був людиною

європейської культури - європейцем не у вузько-політичному чи територіальному, а перш за все в духовному сенсі цього поняття» [3,с.229].

РОЗДІЛ 11. ВСЕСВІТНЄ ЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ Д. І. ЧИЖЕВСЬКОГО

Свого часу професор В. Панченко стверджував, що Д. Чижевський зробив грандіозний внесок навіть не в діалог, а в *полілог* культур, «...адже він був рідкісною в наші часи людиною, якій під силу виявилось сходження не на одну, а на кілька вершин наукових знань» [18, с.149]. Вражає перелік, за висловом все того ж В. Панченка, «архітворів» Д.Чижевського.

Німецький славіст професор А. Шмаве так оцінював наукові заслуги професора Д. Чижевського: «Навіть якщо інші дослідники думають, що вони не завжди й не у всьому можуть погоджуватися з Чижевським, то все таки треба Чижевському високо поставити в рахунок те, що він, oprіч гостроти зору, має відвагу валити вперті opinii й оцінки та займатися радше тим, що було нехтоване, ствлячи його у справедливішому світлі. ... Хіба ж це не найгарніша й не найбільш плідна форма наукового діяння, коли Чижевський постійно зриває із стану самовдовілля наукову думку й дослідницьку працю? Бож він кличе нас шукати правду на нових дорогах, і в першу чергу, промощує ці дороги сам відважно і вміло» [19, с.48-49].

Наукові студії Д. Чижевського розходилися концентричними колами - від історії української думки до філософії слов'ян, а відтак до духовної історії Східної Європи, вони сягали філософії, логіки, історії, літератури, астрономії, музики, богослов'я, славістики, естетики, мовознавства і навіть містики. Не випадково приятель Д. Чижевського, німецький філософ Ганс- Георг Гадамер, підкреслюючи його «нелюдську ерудицію», називав його одним із останніх енциклопедистів. Акцентуючи на культурній унікальності кожної слов'янської нації, Чижевський особливо цікавився їхніми взаємними впливами, оскільки «кожна нація якраз в своєму своєрідному, оригінальному, у своїй «однобічності» і обмеженості і має вічне, загальне значіння».

Уже йшлося про те, що праці з української тематики у Д. Чижевського становлять найбільшу частину його наукового доробку. Науковець був українцем і протиставляв себе великоросам. Він постійно підкреслював це також тоді, коли працював в Америці, у Гарварді. Ніколи не забував нагадати, що література давньоруська є, власне, літературою київською, тобто українською.

Та роль ученого у розвитку русистики також є дуже вагомою. Є. Пизюр дає таку оцінку цього доробку: «Наукова праця Чижевського, що стосується російської теми, своїм обсягом та масивністю опрацювання майже паралельна до української. Вона розгортається в тих самих напрямках, що й українська: історія філософії Росії, російська література, культура, лінгвістика.

Коли йдеться про філософічний процес у Росії, в Д.Чижевського висувається на перший плян проблема впливу німецької ідеалістичної філософії та західних містиків на російську філософсько-суспільну думку». Тут центральне місце займає вплив Гегеля. Йдеться передусім про його працю «Гегель в Росії» (Париж, 1939). Дослідження розвитку філософських ідей в Росії веде Д.Чижевського до

інших постатей – П.Чаадеєва, Ф.Тютчева, Ф.Достоевського. Значним є внесок Д. Чижевського у царині російського літературознавства. Увагу вченого привертав передусім комплекс російського романтизму. Звідси його есеї «Пушкін і романтизм», «Пушкін між романтизмом і класицизмом», «Тютчев і німецька романтика». Особливу увагу дослідник надавав двом постатям - М.Гоголеві й О. Пушкіну [19, с.32- 33,34].

Проте українець Д. Чижевський ніколи не поєднував велич російської поетичної творчості та духовної культури з політичним насиллям і злом, притаманними цій країні. Навпаки, він став одним з найкращих знавців історії російської літератури та духовності. Саме він був автором одних з найвизначніших інтерпретацій і викладів творів О.Пушкіна та Ф.Достоевського, опублікував окремі праці з історії російської духовності (з ХУІІІ по ХХ ст.) – «Росія між Сходом і Заходом», а також історію російської літератури ХІХ століття.

Крім того, вчений став одним з найвизначніших науковців та інтерпретаторів у галузі порівняльного слов'янського літературознавства. Проживаючи в еміграції у Німеччині та США, він займався багатьма питаннями, що виходили за рамки слов'янських літератур. Йозеф Стрелка стверджує: «Чижевському належать не лише найкращі твори про чеха Коменського, словака Штура, поляка Міцкевича, але і взірцеві дослідження про Гегеля та Шіллера. Він написав також про вплив англійського неолатиніста Джона Овена на українця Івана Величковського, про шведа Сведенборга та іспанця Кальдерона, про рецепцію Платона в давній Русі та про німецьку містику в новій Росії. Він з'ясував мотив магічного метання списа від східних слов'ян через Скандинавію аж до індогерманської давнини» [22,с.91].

Надзвичайна духовна незалежність, самостійність, мужність, енергійна наполегливість, а також любов до правди характерні не лише для його досліджень доби бароко, але й для всієї його творчості. Успіх, звичайно, був також обумовлений поряд з особливостями характеру вченого його величезними та глибокими знаннями.

Закінчимо словами професора НаУКМА В. Панченка, який наголошує на європейськості великого українця ще в роки його життя і діяльності, а тим більше зараз, на початку ХХІ століття: «Важко знайти постать, яка б органічніше, ніж сам Дмитро Чижевський уособлювала тип *українця-європейця* - на противагу українцю-хуторянину. Серед таких знаменитостей, як Карл Ясперс, Мартін Хайдеггер, Роман Якобсон, Сергій Булгаков, Семен Франк, Георгій Флоровський, він почувався своєю людиною. Знання мов, величезна ерудиція, широта погляду, глибоке проникнення в явища духовного життя інших народів, - все це і є тим взірцем, дійове прагнення до якого лише й може наблизити до реальності наші поки що мрійливі гасла стосовно власної європейськості» [18,с.150].

ЛІТЕРАТУРА

1. Босько В. Історичний календар Кіровоградщини на 2008 рік. Люди. Події. Факти. - Кіровоград. - Центрально-Українське видавництво. - 2008. - с.157, 223.
2. Вчений-енциклопедист Дмитро Іванович Чижевський (1894-1977). До 100-річчя від дня народження. Бібліографічний покажчик. - Кіровоград. - 1997. - 26 с.

3. Валявко І. Д.И.Чижевский: жизненный путь и творчество. К 110- летию со дня рождения ученого. // Новый журнал. Кн. 235. - Нью-Йорк. - 2004. - с.216-240.
4. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій. К.: Наукова думка. - 1996. - с.272-277.
5. Гулыга Арсеній Шеллинг. Серія ЖЗЛ. М.: Молодая гвардия - 1984.
6. Гусейнов Г. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. Кн. 2. Кривий Ріг. - 2000. с.80, 88. Кн.6. - с.238.
7. Дмитро Чижевський / Сто найвідоміших українців К: Книжковий Дім «Орфей». М.: Видавництво «Вече». - 2002. – с.439-442.
8. Дмитро Іванович Чижевський: особистість і творчість (1894- 1977). До 110-річчя від дня народження. Кіровоград. - 2004. - 36 с.
9. Діалог культур: Матеріали Перших наукових читань пам'яті Д.Чижевського: Кіровоград - Київ. 17-19 жовтня 1994 р. Наук. Ред. Л.Довга. К.: 1996. - 149 с.
10. Записки обласної наукової бібліотеки імені Д. Чижевського. До 100-річчя з дня народження Д.Чижевського. - Кіровоград. - 1994.-48 с.
11. Зірка світової славістики (Чижевський Дмитро Іванович) / Шаров І. Вчені України. 100 видатних імен. К.: Видавництво АртЕк. - 2006. - с.439-444.
12. Кралюк П. Памфіл Юркевич - Олексій Гіляров - Дмитро Чижевський (3 історії співпраці українських та російських інтелектуалів) / Екстракт + 200. У двох частинах. За загальною редакцією Лариси Івшиної. Видавництво ЗАТ «Українська прес- група». - К.: 2010. - с.794-809.
13. Куценко Л. Олександрія скитська в життя Нестора славістів // Слово і час. - К.: 1994. - 4-5.
14. Куценко Л. Олександрія скитська в житті Нестора славістів / «Благословенні, ви, сліди...» - Кіровоград: Центрально- Українське видавництво. - 1995. - с.13-25.
15. ЛАМИ Мой город. Люди и судьбы (Посвящается Дмитрию Ивановичу Чижевскому - великому человеку и Гражданину города Галле) // Антенна для всех (Германия). - 2007. - квітень (с.6-7), травень (с.8), червень (с.24).
16. Морозовская М. Воспоминания (Машинопис із фондів обласної універсальної бібліотеки імені Д.Чижевського).
17. Наєнко М. Дмитро Чижевський і його «Історія української літератури» / Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. Тернопіль. - Феміна, - 1994. - с.3-15.
18. Панченко В. Небо Дмитра Чижевського // Всесвіт. - 1995. -№10- 11.-с. 148-150.
19. Пизюр Є. Дмитро Іванович Чижевський. До 60-літнього ювілею. - Видавництво «Україна». - 1955. - 52 с.
20. Плетнев Р. Памяти ушедших (Д.И.Чижевский) // Новый журнал. - Кн. 128. - Нью-Йорк. - 1977. с.268-272.
21. Сергійчук В. Що дала Україна світові. К.: ПП Сергійчук М.І. - 2008. -с.100-101.
22. Стрелка Йозеф Всесвітнє значення Дмитра Чижевського // Київська старовина. - 1996. - березень - квітень. - с.90-96.

23. Український вільний університет / Довідник з історії України. Посібник для середніх загальноосвітніх закладів. За загальною редакцією І.Підкови, Р.Шуста. - 2-е вид., доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза. - 2001. - с.961.
24. Ульяновський В., Ульяновська С. Автори української книги (Д.Чижевський) / Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. - К.: Либідь - 1993, - с.576-584.
25. Феденко П. Д.І.Чижевський (Спомин про життя і наукову діяльність). Мюнхен, - 1979. - 40 с.
26. Феденко П. Дмитро Чижевський (Спомин про життя і наукову діяльність). Вступне слово М.Вербового // Кур'єр Кривбасу. - 1994.- №№ 13-18.
27. Чижевський Дмитро / Довідник з історії України. За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. К.: Генеза. - 2001. - с.1005.
28. Чижевський Дмитро Іванович / Літературний словник Кіровоградщини. Автор-упорядник Леонід Куценко. Кіровоград. – 1995. - с. 111-112.
- 29, Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. Тернопіль. - Феміна. - 1994.
30. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К: 1992.
- 31 - Чижевський Дмитро Іванович / Мала енциклопедія етнодержавознавства. К.: Генеза, Довіра. - 1996. - с.896.
32. Чижевський Дмитро / Геник С. 150 великих українців. Івано- Франківськ,- Видавництво «Лілея - НВ». - 2001. - с.271.
33. Чижевський Д. І. / Шаров І. 100 видатних імен України. К.: Видавничий Дім «Альтернативи». - 1999. - с. 453-457.
34. Чижевський Д. Філософія Г.Сковороди. - Харків. - 2004. - 272 с.
35. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у 4-х книгах. Кн. 3. К.: Видавництво «Рось», - 1994. - с.609- 620.
36. Чижевський Д. Українська філософія / Українська культура. Лекції за ред.. Д.Антоновича. К.: Либідь. - 1993. - с. 167-188.
37. Дмитро Чижевський: філософ, що любив котів [http: // tyzhden. ua/ Hystory / 48042](http://tyzhden.ua/Hystory/48042)
38. Чижевський Дмитрій Іванович [http: // fame. com. ua /ch/ chizhevskiy_dmitriy](http://fame.com.ua/ch/chizhevskiy_dmitriy)
39. Дмитро Чижевський [http: // 100 v. com.ua /uk / Dmitro - Chizhevskiy - person](http://100v.com.ua/uk/Dmitro-Chizhevskiy-person)
40. Чижевський Дмитро Іванович - вчений, енциклопедист, видатний філософ та історик культури і науки [http: // library, kr. ua/ archives/kalend 1999 /chiz. Html](http://library.kr.ua/archives/kalend1999/chiz.html)
41. Шахматов Алексей Александрович / Советская Историческая Энциклопедия. Т. 16. М.: Советская Энциклопедия. - 1976.- с.140-141.
42. Шахматов Олексій Олександрович / Довідник з історії України. Видання 2-е, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза. - 2001. - с.1072.

Валерій Жванко

**Дмитро Чижевський і
барокві закапелки Олександрії**

*Чашу вина? Белое, красное?
Вино какой страны предпочитаете в это время дня?*

М.Булгаков «Мастер и Маргарита»

«Нехорошая квартира»

В поліційній управі Олександрії, «нехорошей квартирой», скоріш за все, вважали будинок на розі Центральної та Бульварної вулиці, що належав сім'ї Чижевських.

Адже саме там регулярно проводилися нелегальні зібрання учнів чоловічої та жіночої гімназії. В управі, в загальних рисах, знали про те, що там відбувалося...

«В гуртку під проводом Чижевського були "на кону" теми характеру світоглядного й політичного. Вітались ми при зустрічах словами: "Да погибнет дом Романовых!" Цей звичай введено в гуртку з почину Д. Чижевського.» (3)

Слідкувати за цим будинком було зручно. Виступаючи у ролі завзятих театралів (театр був поруч!), чи відвідувачів міського парку-бульвару, сексоти* вешталися тут так само часто, як і гімназійні наглядачі. В цьому районі міста завжди було багато «гуляючої публіки». Містечко маленьке, всі на виду, тож створити список гуртківців було нескладно. А гурток той був...

«Вообще на тему «кружки Чижевского» можно было бы написать целую диссертацию. Чижевский – учёный, Чижевский – преподаватель, объездив впоследствии чуть ли не всю Европу и добравшись даже до Америки, везде будет стремиться создавать кружки, используя александрийскую модель» (1). Ці слова належать Володимиру Янцену, одному з найавторитетніших дослідників життя і творчості Дмитра Івановича Чижевського. Вчений підкреслює особливу роль домашніх гуртків у формуванні наукового світогляду нашого видатного земляка.

Про які гуртки йдеться, запитає іронічний читач? І що там цікавого могло бути, у тих провінційних домашніх гуртках? І що то за «олександрійська модель», яку Чижевський-вчений відтворює в університетах Галле, Єні, Марбургу, Гейдельбергу, Кельна, Гарварду?

«Кружки из *равноспорящих единомышленников и оппонентов* (- В. Ж.), заседания которых проводились за чашкой чая в неформальной домашней обстановке, не укладывались в обычную схему „учитель – ученик“. (1)

Взагалі весь Чижевский, і як дослідник, і як особистість, все життя не вкладався в загальні схеми. Для багатьох, хто намагався його пристосувати під свої наукові чи політичні потреби - він був незручним. Не став він своїм також ні серед російської, ні серед української еміграції, але й чужим їм не був... У нього свій власний, сповнений перешкодами шлях, який він мужньо долав...

«Численні негаразди випадали на долю вченого і завдяки його, як казала Ася Гумецька, «бароковій українській вдачі»... про нього ходила сила легенд.» (2)

Чижевський з вдячністю згадував тих, завдяки кому він став вченим-енциклопедистом. Його методика самовдосконалення проста і мудра.

„Многому я навчився у своїх учителів, більшому – у своїх колег, а ще більшому – у своїх учеників“ – часто буде позже цитувати Дмитрій Іванович одну из максим великого педагога Я. А. Коменского, сторонником которой («обучая, учиться самому») он был практически всю свою жизнь». (1)

Подібну методику саморозвитку обрав і Панас Феденко, вірний товариш Чижевського з дитинства і до самої його смерті. Ось як він згадує про час і мотиви їхнього знайомства в Олександрії. «Уже від п'ятої класи я зблизився з Чижевським, з його почину: він помічав тих учеників, що багато читали і не задовольнялися самою гімназіальною учбою. (...) Від Ноя Морозовського я почув, що в домі Чижевських сходяться ученики гімназії та учениці дівочої гімназії "для самоосвіти". Казав він, що у Чижевських була велика бібліотека і там можна знайти також книжки, заборонені цензурою. Це мене заінтересувало, бо я мав Шевченкового "Кобзаря", в якому цензура повичеркувала багато сторінок, а я хотів знати, що саме поет написав.» (3)

Як бачимо, існування цензури, не обмежувало, а навпаки, стимулювало до пізнання деяких учнів престижних (російськомовних!!!) навчальних закладів. Можливо саме тому ті діти «не задовольнялися гімназіальною учбою», і створювали самоосвітні гуртки?

Як згадували друзі, в родині Чижевських була добра бібліотека, в тому числі - заборонені книжки. Зібрання відбувалися в кімнаті Дмитра, де був домашній телескоп і багато книг із природознавства. Учасники гуртка розповідали, що вони читали і реферували політичну та економічну літературу, книги з історії, художні твори, і при тому всі, і сам господар, були настроєні дуже радикально по відношенню до влади.

Запитаємо себе, що це за методика «антидержавницького домашнього» виховання дітей? Чому тато не дбав про «благонадьожность» сина і дочки? Як він міг при цьому працювати у земстві? Куди дивилась поліція? Безліч питань!

Каталог домашньої бібліотеки Чижевських, якби такий знайшовся б зараз, став би довгоочікуваним і невичерпним джерелом для багатьох сучасних дослідників життя і творчості Дмитра Івановича. Теж саме стосується і його юнацьких щоденників, чернеток, учнівських зошитів. Та на жаль...

А що ще можна досліджувати? Що *системно* впливало на Чижевського-дитину, Чижевського-підлітка? Що збереглося в Олександрії, і є доступним для вивчення чи реконструкції сьогодні, у 2014 році?

Володимир Янцен (асистент кафедри філософії Мартин-Лютер-Університета городів Галле и Виттенберга) один з розділів свого ґрунтового дослідження про Чижевського назвав «У истоков: Александрия, Петербург, Киев». Але, на відміну від Петербурга та Києва, найбільше часу Дмитро провів в рідній Олександрії, в «нехорошей квартире»! Що ж, поблукаємо Олександрією, пошукаємо джерел...

Містечко схоже на Вертеп

Олександрія... Барвиста, соковита назва, що має тисячолітні відлуння. І дивне містечко у Центральній Україні...

Так, це було дивне містечко, де діяла російська адміністрація, більша половина міщан була євреями, розросталися українські околиці, ще існували дворяни, а далі - множилися села до самого неба...

А там, під небом, в безкраїх степах, сотні років тяглося нескінченне циганське кочів'я. На курганах – куняли половецькі та скіфські «баби». І марилося їм козацьке минуле, як остання казкова доба... (А може, їх жахало музейне майбуття-забуття?)

Багато людей «товклося» тут. В різні часи. Кімерійці, скіфи, сармати, торки, половці, українці, поляки, литовці, турки, німці, росіяни, татари, серби... Та й сама Олександрія ніколи не була мононаціональна, замкнена на собі. Наше місто завжди було маленьким Вавилончиком. Чого-чого, а екзотики тут не бракувало. Атмосфера містечка нагадувала традиційне різдвяне дійство - Вертеп.**

Так, Олександрія була схожа на ляльковий театр, у якому дії відбувалися одночасно - на обох поверхах, до того ж «нижні» і «верхні» персонажі постійно мінялися між собою костюмами. І поверхами... (Може Бога розважити хотіли?)

«Помимо торговли в магазинах и на базаре существовала также торговля вразнос и вразвоз, сопровождаемая монотонными криками: «бабы, глины», «вугилля», то-есть белая глина для побелки домов и древесный уголь для самоваров. «Точить ножи, ножницы», «сахарное мороженое», «кастрюли, ведра починаем», «старые вещи покупаем» и т.д. Собиратели тряпок снабжали детвору блестящими «драгоценностями» за сданное тряпье. Ходили по дворам китайцы с громадными тюками шелковой чесучи за спиной и железным аршином в руках, армяне с кавказкими шерстяными тканями и сырами. Надоедали цыганки-гадалки, шарманщики с очень ограниченным репертуаром и душераздирающими звуками расстроенных шарманок, цыгане с дрессированными медведями и обезьянками в детских платьях, разные проходимцы с попугаями, которые за 3 копейки открывали тайны вашего будущего, изложенного в самих радужных красках.» (4)

Дитяча свідомість так і сприймала рідне місто – як театр, а життя вулиці – як виставу, гру, нескінчений карнавал, у якому, імпровізуючи, сам береш участь.

(Так, Олександрія відображувала типову атмосферу, що існувала в сотнях містечок «межі осілості». Але це знали етнографи, а не діти.) В уявленні молодого Михайла Грушевського «Україна – це українське село, єврейське містечко, зросійщене місто». (5)

Що ж стосується безпосередньо олександрійської статистики, то за вісім років до народження Чижевського ситуація виглядала так:

«Выписка из подворной переписи населения Александрии за 1886 год.

По национальности.

Евреи – 2228.

Малороссы – 1802.

Великороссы – 1124.

Поляки – 134.

Молдаваны – 42.

Немцы -20.

Прочие – 34.

Итого 5384.»

Документ наводить краєзнавець Федір Миколайович Мержанов у своєму рукописі. (4)

Візуально містечко Олександрія на межі ХІХ-ХХ століть виглядало теж досить яскраво. Більшість споруд – одноповерхові, вкриті соломною та очеретом. Були україномовні кутки з хатами-мазанками, а також вулички з халупками єврейської бідноти, де говорили на ідиш, і російськомовний центр міста - з кам'яними будинками та бруківкою, з чотирма цегляними церквами і двома синагогами.

На центральних вулицях в одно - та двоповерхових будинках проживали заможні люди: лікарі, купці, власники млинів, олійниць та майстерень, відставні військові, чиновники, тощо.

Українці і євреї, росіяни і молдовани, поляки і німці - жили тут вкупі декілька століть. Всі вони разом створювали неповторну барокову*** атмосферу нашого степового містечка.

Простір Трипілля, Dzike Pole, землі Вольностей Війська запорозького, потім Нова Сербія... Аура прикордоння довго не вивітрювалася тут.

У ХІХ столітті Олександрію оточували майже тридцять вітряних млинів. Їх крила оберталися для всіх. Навіть для ведмедів, яких водили цигани.

А ще були караїмські шапочки на ув'язнених міської тюрми. (За офіційними документами вона називалася «тюремним замком».) На різних шиях - хрестики, ланцюжки, намиста, ладанки, туриця, мотузочки і шовкові хустки.

Були еполети, гусарські мундири, ментики, ківера - на військових. І «Козаки Мамаї» - майже у кожній українській хаті.

Знало наше місто й напудрені перуки на чоловіках, а також чуби, пейси, «горщики», бакенбарди і бороди. Яскрава картина...

Зауважимо, що від комплексу будинків центральної синагоги до православної Троїцької церкви було всього 120 метрів. В Олександрії люди не боялися один одного, природно сприймали відмінності і особливості кожної нації.

Бувало, що у іудеїв і православних співпадали дні релігійних свят. Тоді одночасно, хоча і різними мовами, творилися молитви та лунали співи.

І світлі, святково вбрані (хоча й по-різному) люди, одночасно йшли до своїх Храмів славити Бога. І від того раділо не тільки містечко, а й Небо і цілий Світ! Були такі часи в Олександрії... Зрозуміло, що не все було так ідилічно, як ми припускаємо, та загальна тенденція - саме така.

Над можливими варіантами розвитку суспільства Чижевський замислювався не раз. Він ставив питання про те, чи мало б сенс людське життя, яке проходило б серед ідеальних, але цілком схожих один на одного людей?

Відповідаючи на це питання, Чижевський писав: «...Різноманітність органічних форм у природі зумовлює, робить можливою пишність і розкіш органічного життя, поскільки різноманітні типи, форми й породи — в боротьбі та співпраці між собою - живуть через постійний обмін між собою матерії та сили. Так само і людське суспільство можливе лише тому, що є різноманітність типів і психологічних осіб окремих людей, бо ніяке суспільство не склалося б із цілком, однакових однотипних індивідуумів» (6)

Саме це мультикультурне віротерпиме містечкове середовище - дало Чижевському (та й не йому одному!) загальне розуміння багатьох процесів, та особливу міждисциплінарну методологію його науковим дослідженням. А де б він ще цьому навчився, як не в Олександрії!?

Дійсно, громадська активність та коло наукових інтересів гуртківців Чижевського - вражає навіть зараз, у часи інформаційних технологій. А тоді в «Сонгороді» (одна з «саморобних» назв Олександрії) вони сотворили та виплекати унікальне за своєю продуктивністю освітнє середовище.

Адже восьмеро з тих олександрійських гуртківців пізніше стали професорами!

Один з них, професор історії Панас Феденко пише: «На початку квітня 1976 р. я послав лист до Чижевського в Гайдельберг, поздоровляв його з днем народження....Часто згадував я давно минулі роки, коли ми разом училися в гімназії в Олександрії, яку ми називали на латинський лад: Alexandria Scytharum. Степова Україна була в давнину кочовищем для скитів. Там не було місцевости, в якій би не знаходило око близько чи на дальшому горизонті могил.» (3)

До того ж крізь Олександрію Скіфську друзям «просвічувала» ще й Єгипетська... Був і такий пасаж у їхньому листуванні...

Потужно впливало на формування світогляду Чижевського його мовне оточення. «Російська мова в родині Чижевських не могла витіснити з уваги молодого Чижевського мови української, бо її було чути в 30-тисячній Олександрії: "простолюддя" говорило своєю "мужицькою" мовою на вулиці, на базарі, на ярмарках, біля церкви.» (3)

Володимир Янцен, рівновіддалений як від російських так і від українських «наукових ревнотців», наголошує: «Дмитрий Иванович Чижевский родился 4 апреля (по старому стилю 23 марта) 1894 года на Украине, в городе Александрия, где и прошли среди зелёных лугов, вишнёвых садов и *хорошего русского и украинского языка* (- В.Ж.) его детство и юность.» (1)

Знання і досконале володіння рідною і багатьма іноземними мовами - відкрило для Чижевського-науковця безмежний дослідницький простір. А його зануреність у реальне містечкове середовище, знання його особливостей і ментальних подробиць, дозволило йому, з часом, стати найавторитетнішим славістом ХХ століття.

Недооцінений дослідниками і вплив на юного Чижевського світу української народної культури. Адже він жив у містечку на базарах і ярмарках якого співали кобзарі і лірники, де по хатах ходили колядники з «живим» і ляльковим різдвяним вертепом, а молодь співала щедрівки!

Він спілкувався з простолюдом як в місті, так і в навколишніх селах, змалку чув народні та колискові пісні, забавлянки, приказки. А юнаком – мандрував з друзями степами.

«Коли доводилось згадувати молоді літа в Олександрії, то Чижевський цитував трагедо-комедію "Трон" або "Цар Максиміліян", яку "представляли" сільські й міські парубки в Олександрії та в її околицях на Різдвяних Св'ятах.» (3)

Той вертеп мав яскраве соціально-політичне спрямування та етнографічне забарвлення – персонажі були в українському одязі. І це не могло залишатися непоміченим, промайнути безслідно.

«Чижевський згадував, що "Цар Максиміліян" і "римляни", його придворні, були в солдатських уніформах російської армії, мали шаблі при боці. Музика — скрипка, бас і бубон — звеселяла юрбу цікавих глядачів. В частині комедійній виступала традиційна "коза" з дзвінками на шиї, а її супровідники (між ними теж замасковані "циган", "жид" і "запорожець" в своїх типових убраннях)» (3)

Олександрійські вертепні вистави значно вплинув не тільки на Чижевського. Ще один сенсаційно відомий випускник Олександрійської чоловічої гімназії Леонід Чернов-Малошийченко згадує: «Перебування у франківському театрі підштовхнуло мене до подальшої упертої роботи над собою, до перших серйозних літературних спроб. Там, серед старих декорацій, я написав перший варіант своєї п'єси «Закон вовків» (тоді «Бога Авраама»), переклав і переробив «Царя Максиміліана» («Вертеп») ... написав поему, яку не посоромився б надрукувати й тепер – «П'яте Євангеліє»...» (8)

Повертаючись до типового на той час одягу гімназистів, зазначимо, що Чижевському і його друзям була притаманна певна театралізація. Не лишалися вони байдужими до свого вбрання і самі змінювали його. Позиціонувалися, слідкували за своїм іміджем... А начальство теж слідкувало. За учнями. Та дарма, бо навіть в дрібницях, діти вислизали з «общепринятих правил», підкреслюючи це етнічними елементами свого одягу.

«Гімназисти мусіли носити (...) кашкети з царським гербом на околичку. Ми -"вільнодумці" - в зимові холодні дні надягали смушеві шапки – чорні й сиві. Раз мене побачив Йованович на вулиці в незаконній шапці і доніс інспекторові Георгієві Коморному» (3), згадує Панас Феденко, товариш Чижевського.

Одяг простолюдина на дворянинові ставав «не одягом», а набував якостей маніфесту, тому й був особливо помітним. За цим зовнішнім підлітковим бунтом стояли глибокі переконання і знання душі українського народу. Бо Чижевські жили разом з народом, а не поруч!

Батьки не тільки не перешкоджали, а навіть заохочували дітей до спілкування з простолюдом. Видно, що Дмитро зростав в особливій атмосфері довіри і взаємоповаги, що існувала між його батьками - «панамі» і «обслуговуючим персоналом» їхнього будинку.

Молодша сестра, «Марія Чижевська чимало місця відводить спогадам про сімейні вечори, заповнені народними переказами, оповіданнями, піснями, майстерними виконавцями котрих були сторож Роман, кухарка Одарка, мати.» (7)

Те, що було цілком природно для Дмитра - дивувало Панаса Феденка. У своїх спогадах він із захопленням повідомляє: "Чижевський пам'ятав пісні й оповідання, які йому доводилося чути змолоду в Олександрії! 1974 року він прислав мені сатиричну пісню про "засідателя", що "гнався постом на чийсь біду" і "серед ставу провалився на тонкім льоду"... Пісню Чижевський чув від швачки, що працювала в домі його батька". (3)

Безсумнівно, дитячі враження – найяскравіші, але... На час цього листування Дмитру Івановичу було майже 80 років, проте пам'ять його зберігала і місцеві топоніми, і кумедні деталі...

Ось показова цитата з його листа від 22 січня 1973 року. Вона передає навіть смак, пахощі та звукову партитуру зимової Олександрії початку ХХ століття. "Як свиней кололи, я не бачив, але чув оповідання та свинячі крики перед Різдом. Потім свиней окутували соломною та запалювали. Шкіра підсмажена була смачна. Колоття кабанів було чути з обох "кутків" в Олександрії — Бойків куток та Головків куток; у столітнього Головка були антропологи — Шульгин та Чикаленко, пили сирівець та їли старе жовте сало". (3)

Показово, що проживаючи у батьківському будинку на вулиці Центральної, на верхньому соціальному «поверсі», про нижній «поверх» Олександрійського «вертепу» Дмитро знає детально і багато. І враження таке, що для нього справжнім «верхнім поверхом» був «нижній поверх»!

Дитиною він вільно «мандрував» в соціокультурних просторах містечка. Пізніше цей досвід допоміг йому так само вільно «мудрувати» у культурних просторах різних країн і континентів.

Тож сміливо можна стверджувати, що значний вплив на юного Чижевського мало олександрійське містечкове середовище, з його різноманітним мовним і етнічним складом, тривалим співіснуванням кількох релігійних громад, еkleктичною архітектурою міського центру, ландшафтом околиць і тисячолітнім історичним минулим, пізнавати яке він почав ще дитиною!

Чижевський-підліток мріяв стати астрономом і вивчати Всесвіт. Та відкритий ним занедбаний Всесвіт Слов'янської Культури виявився настільки безмежним, що поринувши в нього - Дмитрик став Дмитром Івановичем, і залишився у цьому Всесвіті на все життя.

До гімназії з Чижевським

Так можна назвати екскурсійний маршрут, яким радо пройшлися б вчені-славісти всього світу. І це можливо, адже, не зважаючи на втрати, образ Олександрії ХІХ століття, значною мірою, зберігся донині. Дивним чином, до цього часу збереглися мальовничі «декорації» саме того району, у якому юний Чижевський жив, грався, навчався і навчав.

Перш за все зберігся батьківський будинок по вулиці Шевченка № 66. З нього і почнемо огляд. Приємно, що зараз тут бібліотека. На її стіні меморіальна дошка. «У цьому будинку народився і жив Дмитро Іванович Чижевський видатний український вчений-філософ, історик, славіст 23.III.1894 – 13. IV/1977»

Будинок стоїть «на розі вулиць Шевченка, (колишня Центральна) та Свердлова (колишня Бульварна) по червоних лініях вулиці, головним фасадом звернутий до міського парку.

У 1904 році будинок з садивою придбав дрібнопомісний дворянин, колишній офіцер, гласний Олександрійського земства І.Чижевський (1865-1923). Протягом 1904-1907 добудований. В глибині двору споруджено флігель, колодязь, площадку для гри в крокет, висаджено фруктові дерева, квітники, декоративні кущі». (9)

Тож вийдемо на ганок і так само як колись, напевно, робив Дмитро-гімназист, оглянемо докола. Архітектура і ландшафт цього куточка міста

збереглися майже у незайманому вигляді, і залишаються такими само, як і 120 років тому.

Зліва від нас, за парком, що називався раніше бульваром, зручно «вмостився» будинок міського театру. З 1902 року він належав купцю Чібісову, який кардинально оновив його. Найближче до театру, з приватних будинків, був тільки будинок батьків Чижевського. За 20 кроків від нього вже починалася огорожа міського бульвару – візерунчасті ковані ґрати. (Ця огорожа була демонтована у 1975 році)

Дорослі до театру вирушали - як дорослі, пафосно, через центральний вхід по парковій алеї. А діти – діти могли бігати і навпростець, через паркан або «дірку» у ньому. І великі, і малі з задоволенням відвідували театр. Подібне сусідство для родини Чижевських було більш ніж бажане. На довгі роки він став частиною їхнього життя, важливою складовою домашньої освіти і розвитку дітей.

«Про себе гімназиста Чижевський перегадом казав таке: я був «гарним учнем з поглядами поганого учня». Справді-бо, з одного боку, він дуже багато читав (наприклад, уже в десять років знав усі драми Шекспіра в російських перекладах), а з другого — не раз дозволяв собі всілякі витівки.» (2)

Отже театр був поруч щоденно. Театр з особливими пахощами глядацького залу та реквізиту, поза кулісною машинерією та задзеркаллям гримірувальних кімнат, де знайомі актори перетворювались на дивних персонажів, а потім просто у непомітних перехожих. Для перехожих....

Найбільш відомий серед тих акторів - Гнат Юра, що служив в Олександрії. У 1910-1911 роках він був частим гостем батьків, а також учасником гуртка Чижевського-сина.

І у свідомості підлітка примхливо перепліталися: Гнат, як виконавець службових функцій солдата, які він на той час справляв, реальний Гнат, як людина, і сценічні образи, створені ним.

Подібні ситуації моделювали особливий стиль спілкування... Зануреність Дмитра у світ театру, безумовно, впливала на його світосприйняття. Промовисто й те, що інтерес до театру Чижевського-вченого і Чижевського-людини не згасав до кінця життя.

Всі, хто провів дитинство в Олександрії пам'ятають, що за театром - зливаються воєдино води Березівки і Інгульця. Це історичний центр міста, його першопоселення ще з докнязівських часів, захищене з двох сторін річковими руслами.

Ці річки манять до себе дітей і у ХХІ столітті. Взимку - на ковзани, влітку – купатися. А кожного дня йти було треба - у протилежний бік. На нявчання. Не, на навчання!

Маленькому Дмитрику про це нагадував, всього за півсотні кроків від рідного дому, величний будинок земства на розі Бульварної і Поштової (нині палац дітей та молоді), де його батько, обраний членом управи, завідував школами та земськими лікарнями. Не раз малий Чижевський бував тут, «боровся» з важкими дверима, задирав голову до балконів, бігав по сходах, «іздив» по перилах...

Будинок земської управи зберігся майже в незайманому вигляді. Один попід одним, над парадним входом і над балконом, й дотепер залишилися ліпні щити від гербів в оточенні багатого рослинного орнаменту. А символи, що рельєфно виступали на них – було збито. Скоріше за все, це залишки від першого гербу міста та гербу колишньої імперії.

Сліди ідеологічного втручання в архітектурний образ Олександрії, це не вигадка, а історично задокументований в камінні факт. Цінний факт, що яскраво характеризує «епоху страїтелей новага міра».

Сам будинок та його інтер'єри - цікавий зразок стилю «модерн». В цьому ж таки стилі виконані й ґрати, аркоподібне вікно та перила на парадних сходах, ручки на дверях, ліпнина на стелі.

Будинок має актову, або бальну залу з паркетною підлогою. Підлога в коридорах та вестибюлі викладена керамічною плиткою, на вмурованих у сходинок металевих табличках напис: «Кравицкий. Александрие». Скоріш за все, це прізвище виконавця робіт або виробника плитки.

Сьогодні, навіть дорослим, цікаво оглянути цей будинок з його танцювальною залою нагорі, підвалами та напівпідвалами унизу, безліччю кімнат, та масивними балконами. Зберігає будинок ще й досі тогочасну вентиляційну систему, півтораметрові радіатори опалення, (труби прокладені у стіні!), систему стоку дощової води попід тротуаром... Уявіть, у малого Дмитра був майже власний палац – поруч з рідним домом!

Решітки огорожі навколо земської управи у стилі модерн теж збереглися. Вони склали єдиний ансамбль з огорожею будинку Піщевича та бульвару... (До речі, частина тієї бульварної огорожі уникла долі металобрухту, і до сьогодні відмежовує прибудинкову територію поблизу центрального ринку.)

Весь шлях від дому Чижевських до гімназії, неспішним кроком, візьме у нас хвилин 30. Десятирічний хлопчик - добігав швидше. А саме з 10 років Дмитро почав відвідувати класичну чоловічу гімназію (1904 р.). Підкреслимо: відвідувати. Бо навчався він не тільки в гімназії. Так було упродовж всього його життя.

«В самоосвітній гурток Чижевський запрошував тільки тих гімназистів і гімназисток (пізніше прийшли й ученики нововідкритої Учительської Семинарії), про яких він знав, що вони начитані і настроєні вороже до царського режиму.» (3)

Отже ми йдемо до гімназії з малим Чижевським. Короткою Херсонською вуличкою (потім Рози Люксембург, нині Чижевського), разом з нашим героєм, в напрямку до жіночої гімназії (зараз - гімназія-інтернат). До неї з сотню кроків. Весь цей час з права, над одноповерхівками приватного сектора, буде виднітися високий шпиль будинку Піщевича, колишнього голови земської управи. Цей, овіяний легендою, казковий будиночок - увінчаний невеличкою вежею з шатроподібним дахом, має дивні вікна у формі карткової масті «пік».

Перетинаючи вулицю Миколаївську (Пролетарську), ще на початку ХХ століття можна було побачити в перспективі вулиці, як спалах! кам'яну Свято-Миколаївську церкву 1788 р., відбудовану після пожежі її дерев'яної попередниці.

Першої і найдавнішої церкви Олександрії. А її огорожа існує й досі, навколо СШ №2.

Повертаючи трохи наліво, виходимо на Інгулецьку(зараз Діброви). Вона «протікає» до самісінького Інгульця, і перші номери будинків починаються саме звідти. Прискорюючи крок, проходимо мимо жіночої гімназії, збудованої у 1873 році. Це один з найстаріших навчальних закладів міста, який, так само, як і чоловіча гімназія, залишається навчальним закладом і у нинішньому, ХХІ столітті.

Щоб наглядачі бува не подумали, що юний Чижевський шукає тут зустрічі зі знайомими дівчатками, переведемо (разом з ним) погляд направо, де вивищується «будинок-корабель» (зараз старий корпус медучилища). Помріємо про «Пурпурові вітрила». І раптом...Чи на котрійсь із церков необережно дзвона зачепили, чи й дійсно на тому «кораблі» щось дзенькнуло?

Та ні! Це - пісня нашого міського годинника, який висів на фронтоні будинку Соболева (не зберігся). Його мелодія позначала кожні півгодини До нього теж – «рукою подати». Попід ним, кожного ранку, Дмитро крокує «по науки». А вдень повертається додому, проходячи під тим таки ж годинником.

Тож можливо, таке загострене відчуття часу, що було притаманне Чижевському у дорослому житті, зародилося саме під тим олександрійським годинником? «Збігаємо очима» до годинника і ми, і вкотре вже!, пообіцяємо собі колись туди таки залізти, та подивитися, що там всередині, і як влаштований ТойЧасЩоВитікає...

Залишаючи праворуч аптеку на розі (не збереглася), переходимо бруківкою вулицю Соборну і, зупинившись посеред неї, переконуємося, що всі олександрійські храми ще на місці! З права і ближче до нас Свято-Успенська церква 1896 року, на Соборному майдані. З лівої сторони, й у віддаленні, Свято-Покровський собор, зведений у 1848 році на Провіантському майдані. А посередині, недалеко від Березівки, Троїцька церква, за якою (120 метрів!) видніється центральна синагога. Тож це дійсно - Соборна вулиця! (Всі церкви зруйновано за комуністів.)

Весь час вулиця Інгулецька, від річки Інгульця йде *вгору*, ми проходимо попід балконом культосвітнього училища, і через пару хвилин, разом з Дмитром, вже *збігаємо на вершину* скіфського кургану. Саме так, в Олександрії є курган посеред міста! І для Чижевського-дитини це саме курган, еталон часу, а не «горкі і прігоркі». (Зрозуміло, не було ще на кургані Братської могили. Перше поховання нового часу з'явилося на ньому у 1919 році.)

Взимку на кургані завжди виблискувала скобзалка, і можна було з'їхати з самісінької гори, так само, як це роблять й зараз олександрійські діти. На портфелі, або й просто на ... спині.

Згори добре видно зіркоподібне перехрестя, що утворюють, збігшись до купи вулиця Інгульська, Ганнібалівська й Полтавська. І в перспективі Полтавської – зоріє ще раз Свято-Успенська церква.

Збігшись до купи... «Полтава» – топонім скіфсько-сарматського, іраномовного походження, «Інгулець» – топонім тюркський, «Ганнібал» – ім'я

власне з латини. Щоденно, по дорозі до гімназії, Чижевський перетинав вулицю Ганнібалівську...

Відомо, що Чижевський-гімназист у шостому класі мав відмінні оцінки з усіх предметів. Лише з французької мови у нього була четвірка, тому й гімназію закінчив із срібною, а не з золотою медаллю. Отже історію стародавнього світу знав на «відмінно», і зрозуміло, що легендарна постать Ганнібала була йому добре знайома. Знав Чижевський і про клятву десятилітнього Ганнібала своєму батькові.

Безумовно, аналогії між сином Дмитром, і батьком Іваном Константиновичем Чижевським, що був засуджений у Російській імперії як народоволець, та сином Ганнібалом і батьком Гамількаром - напрошуються самі собою...****

Та й ім'я, «Alexandria Scytharum», яке друзі-гімназисти (Чижевський і Панас Феденко - В.Ж.) поміж собою дали Олександрії, навряд чи придумалося, без глибокого знання історії. Ті дітки гралися, але в їхніх іграх відчувається певний історичний контекст...

Самопроголошена «Степова Еллада» Євгена Маланюка, і така ж самопроголошена «Alexandria Scytharum» - Олександрія Скіфська Чижевського... Як же це все схоже між собою!

Відповідно, що у такій історичній ретроспективі, місце Російської імперії (з її претензіями на «третій Рим»), було до смішного незначним, як на погляд двох майбутніх професорів, а поки що юнаків. Можливо тому й називали вони у своїх листах Петербург - «смітничком Миколи», що вільно цитували не тільки Тараса Шевченка українською, а й історію Давнього Світу – латиною.

Застоялися, замріялися ми на кургані разом з Чижевським, час вже й до «школи»! Тож продовжимо рух до гімназії. П'ять хвилин і ми біля цього, і сьогодні монументального, будинку (зараз Олександрійська філія Білоцерківського аграрного університету).

«Получив вначале прекрасное домашнее образование, он в положенное время становится учеником Александрийской гимназии, которую заканчивает в 1911 году с отличием. Но, по собственным словам Д. И. школа не оказала существенного влияния на его духовное развитие, разве что влияние «от противного»: здесь он познакомился с казенной системой преподавания и с проблемой национального, культурного и социального неравенства.» (1)

Навчання в гімназії було лише освітнім епізодом, який затесався між домашньою освітою, і ґрунтовною самоосвітою у вітчизняних та закордонних університетах... Що ж до самого приміщення гімназії та його архітектурні особливості – про те є наша окрема розвідка.

Через більшість вікон гімназії видно було останню, у східній частині, міську споруду, яка зовні теж нагадує палац (він існує й понині). Тоді тут був казенний спирточисний завод.*****

А у західній частині, останнім вартовим духу, височить міський театр. Ці архітектурні пам'ятки Олександрії, що символізують для городян два протилежні полюси пізнання і буття – збереглися до сьогодні.

Який полюс обрав Чижевський, зрозумілим було ще тоді, коли він був підлітком. Одну споруду видно було від батьківського будинку, другу від гімназійного корпусу.

Триповерховий корпус театру і двоповерховий спиртоочисний завод. Різні поверхи олександрійського вертепу. Профане і сакральне...

Але театр був і вище, і ближче до сім'ї Чижевських. Як у прямому, так і переносному значенні. Для всіх останніх, хто залишався по за межами освіти, міфологічне «Dzike Pole» ставало реальним...

Олександрія-Юпітер-транзит

Особистість Дмитра Чижевського формували не тільки батьки. Було ще одне «містечко», де він регулярно бував. Містечко це – Всесвіт!

Загальновідомо, що «найкрутішою» іграшкою для Чижевського став домашній *телескоп*, який Дмитру показав тато, закоханий у астрономію. (Подібною є історія з *компасом*, який батько показав п'ятирічному Ейнштейну. Це перше враження від знайомства з технікою збереглося у обох вчених на все життя.)

Сестра Марія згадувала: "У нас була велика підзорна труба, до якої батько припасував штатив і після служби в земстві спостерігав за небом. Він був членом Товариства "Мироведение"... Був також членом французького Астрономічного Товариства. Писав статті до журналу "Мироведение" (повна назва "Известия Русского Общества любителей Мироведения". — Л.К.) і журналу "Astronomie".

Доробок Івана Костянтиновича на ниві астрономії досить вагомий. Лише в 1914-17 роках у журналі "Мироведение" ним надруковано 14 статей.

У згаданій домашній обсерваторії гімназисти проходили школу формування майбутніх науковців. Не випадково Дмитро Чижевський вибере спочатку Петербурзький університет, де студіюватиме математику і астрономію. До речі, про серйозність його захопленнь астрономією свідчать статті, друковані студентом Чижевським у тому ж "Мироведении": "Принцип относительности и его проверка астрономическим путем", "Юпитер за последние годы". (7)

Перша наукова публікація Дмитра з'явилася у 1912 році, лише через рік (!) після закінчення ним гімназії, на першому курсі університету.

За нею - ще декілька різних за обсягом матеріалів було надруковано у часописах «Астрономическое обозрение», «Известия Русского общества любителей мироведения.»

Кіровоградський вчений Леонід Куценко у своїй праці «Олександрія скітська в житті нестора славістів» пише: «Задумаємося над тим, що ці статті, присвячені спостереженнями за планетами, писалися у провінційній Олександрії в умовах домашньої обсерваторії.»

Уявіть собі першокурсника, який повертається після канікул з Малоросії до столиці Великої Росії... А у валізі везе не картоплю і сало, а наукову статтю: «Юпитер за последние годы»!

І цю статтю друкують, бо у всій імперії тільки Чижевський з Олександрії знає, що ж відбувається там, на Юпітері, останніми роками...

Як бачимо, Дмитро впевнено почувався як у Всесвіті, так й на власній олександрійській «планеті». Ще до гімназії, він активно формував своє інформаційне поле.

Та й дорослим, сам вирішував де, що і як вивчати... і навчати. Тож впродовж всього подальшого життя на просторах Європи і Америки реалізовував у сучасності поведінкову модель «мандрівного дядка».

«Ліпше бути природним котом, аніж з осячю природою левом». Цим висловом Сковороди, молодий Чижевський міг би пояснити більшість своїх вчинків.

Перебуваючи на навчанні у Петербурзі Дмитро не втрачає зв'язок з олександрійськими друзями та партнерами по гуртковій роботі. Він листується з ними, але досить дивно, як на той час. «Не по-модьному»...

«Чижевський продовжував підтримувати зв'язки з колишніми членами свого гуртка. Від 1912 р. він почав писати листи українською мовою. Це сталося якраз тоді, коли у Державній думі йшли дебати щодо вживання української мови у народних школах. Зрештою Чижевський став відкрито вживати українську і в особистому спілкуванні, незважаючи на посилення реакції.» (3)

Зрозуміло, що це не юнацький епатаж, а Вчинок! Це зважена позиція молодої, але вже зрілої душі. І визривала вона у степовій Олександрії, на колишньому прикордонні.

Тож цілком логічно, що після петербургського фізмату у 1913 р. Чижевський переводиться до Київського університету Св. Володимира. Але вже на історико-філологічний факультет, де він остаточно поринає у слов'янську стихію.

Що ж стосується Петербургу... Пізніше, у Петербурзі почне навчатися молодший товариш Чижевського – Панас Феденко. Він теж виробить іронічно-руйнівне (зараз би сказали пост-постмодернове, стьобне) ставлення до багатьох явищ суспільного та культурного життя Російської імперії, і відобразить його в своїх листах.

«Я згадував у листах про недолю двох єгипетських сфінксів, що стояли на березі Неви, недалеко від палацу Академії Мистецтв, де 1861 року умер Шевченко. Я писав Чижевському, що сфінксів треба вернути в Єгипет або перевезти в Олександрію, де, під гарячим сонцем, вони почуватимуть себе неначе дома, як в Олександрії Єгипетській... Чижевський радив мені покинути "смітничок Миколи" (так Шевченко називав Петербург) і перебратися в Київ. В листах ми незмінне писали — "P.D.P." або повно: *Perreat Domus Romanorum*.» (3)

Одна з причин такого радикального неприйняття тогочасної політичної дійсності була, можливо, в тому, що науковий світогляд Чижевського формувався в олександрійський період вільно, під час здійснення ним різноманітних міждисциплінарних досліджень.

Мультикультурність та раціональність математика, поєднана з емоційністю гуманітарія та композиційним мисленням музиканта, дозволяла досліджувати будь яке явище з різних точок зору. Стереоскопічно.

Розвивав ці якості Дмитра перш за все батько. Їхня спільна просвітницька діяльність в містечку стала домінантою у довгому та плідному житті вченого.

Романтизм його світосприйняття і патріотичні прояви, дотримання лицарського кодексу в особистому житті і бурлескно-травестійна стилістика в листуванні – все це «родом з олександрійського дитинства».

У своїй книжці про Сквороду Чижевський називає себе "істориком духа", ставить собі завдання пізнати національний світогляд, знайти міжкультурні споріднення з духом інших національних культур. Ставить завдання і виконує його.

Так само як фізик Ейнштейн, що перевернув уявлення людства про Всесвіт, Дмитро Чижевський своїми працями перевернув уявлення людства про слов'ян.

Але в той самий час «...в контексте (сегодня уже историческом) царской России Чижевский был украинцем и противопоставлял себя великороссам. Постоянно подчеркивал это также тогда, когда работал в Америке, в Гарварде.

Никогда не забывал напомнить, что литература древнерусская есть, собственно, литература киевская, то есть украинская». Таким його запам'ятав Анджей де Винценз, польсько-французський учений, професор Гейдельберзького університета.

Інші сучасники Чижевського визнавали, що він був далекий від будь якого шовінізму. Лекції часто читав російською мовою. Проте ніколи й не приховував, що він не росіянин, а українець, навіть підкреслював це. Не всім і не завжди це подобалося.

Зайняття астрономією примушували Чижевського замислюватися над загальними питаннями світобудови, інтуїтивно передчувати системний характер багатьох явищ і процесів в історії, культурі, суспільному житті...

Астрономія дозволяла масштабувати земні події, виявляти серед них неспівставні і, відповідно, формувала своєрідний тип мислення дослідника.

Подібний досвід допомагав успішно визначати життєві і наукові пріоритети, висувати сміливі гіпотези, здійснювати міждисциплінарні дослідження і робити несподівані відкриття...

Життєвий шлях олександрійця Дмитра Чижевського - вченого, філософа, логіка, лінгвіста, літературознавця, релігієзнавця, постаті, котру цінувала б кожна цивілізована нація, закінчився 18 квітня 1977 року в Гейдельберзі (Німеччина).

Його праця протягом багатьох років зумовлена була переконанням, "що найважливішим культурним чинником є особисті зв'язки людей, передусім через кордони, що в Європі такі затісні для націй". "Культурні зв'язки народів я вважаю вагомішими за політичні..." - писав вчений.

Дмитро Іванович Чижевський не побажав поховання ні по одному церковному обряду і був кремований. (10) «Світ ловив його...»

Але навіть за межею життя Чижевський залишається не статистом, а режисером багатьох суспільних процесів, які тільки розпочинаються.

Його «рукописи не горять», їх активно досліджують і, впевнений, нас чекає ще не одне відкриття.

Розвіявшись у Всесвіті, зі Всесвіту ж і повертається до нас безсмертна душа і творчий спадок нашого видатного земляка. Повертається назавжди.

Повертається для тих, хто разом з Чижевським і Сковородою може сказати – ми сповідуємо «філософію серця».

Література

1. Янцен Владимир. Мой Галле (Интервью о Дмитрие Ивановиче Чижевском). - 12.11.2007
Код доступу: http://www.hrono.ru/statii/2007/chizh_yans.html
2. Леонід Ушкалов. Дмитро Чижевський та його книга про філософію Сковороди.
Код доступу: <http://litopys.org.ua/chysk/chysk01.htm>:
3. Панас Феденко. Дмитро Чижевський (4 квітня 1894 — 18 квітня 1977) Спомин про життя і наукову діяльність.
Код доступу: <http://library.kr.ua/kray/chizhevsky/spomyn.html>
4. Федор Николаевич Мержанов. «Александрія до октябрської революції. 1896-1919 гг.» Машинописний примірник. с.27., Фонди Олександрійського краєзнавчого музею.
5. Мартен Феллер. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. Дрогобич. Видавнича фірма «ВІДРОДЖЕННЯ», 1994.
Код доступу: <http://windocs.com.ua/docs/index-288621.html?page=5>
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії України.—Мюнхен, 1983.
Код доступу: <http://allcountriesnews.wordpress.com/2012/02/page/10/>
7. Леонід Куценко. Олександрія скитська в житті Нестора славістів.
Код доступу: <http://library.kr.ua/kray/chizhevsky/kutsenko.html>
8. Чернов-Малосийченко Л.К. Кобзар на мотоциклі: вірші, гуморески, оповідання, листи, спогади про письменника / Упоряд., передм., приміт.= І.М. Задой. – Одеса: Барбашин, 2005. с. 25
9. Надія Богдалова, Володимир Калініченко. Будинок Чижевського І.К. ХІХ ст., вул. Шевченка, 66 (архітектура, історія)
10. Дмитрий Чижевский. Биография.
Код доступу: <http://www.livelib.ru/author/278045>

Примітки

* Сексот – (секретный сотрудник, рос.) термін часів СРСР; тут вживається у значенні «агент таємної поліції», «наглядач».

** Вертеп (зі старослов'янської - печера) - мандрівний театр маріонеток, поширений в Україні в барокову добу (XVII-XVIII століття). Мав форму двоповерхового дерев'яного будиночка. На другому поверсі показували різдвяну драму релігійного змісту; на першому - прив'язану до неї сатирично-побутову інтермедію.

"Українська культура - як культура, тривала в часі і позначена впливами різних етносів і часів, сфокусована у вертепному дійстві. Вертеп є символом цілісності світобудови українців. Сакральне і профанне, релігійне і побутове, об'єднані дашком вертепного будиночка. Загальнохристиянська духовність

органічно поєднана з українським проявом життя у різнобарв'ї його ментальнісних ознак. Вертеп живий, бо має можливість для оновлення", - стверджує Галина Усатенко, викладач Інституту Філології КНУ ім. Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук.

Марта Вітер. Український вертеп:реалії життя напоказ. Код доступу: http://life.pravda.com.ua/person/2010/01/6/37000/view_print/

*** Тут, у назві тексту і далі термін «бароко», «бароковий» вживається у ширшому значенні, ніж подають класичні словники. Ми орієнтувалися на дослідження академіка Дмитра Наливайченка, яке, з «подачі Чижевського», істотно розширює значення терміну «бароко». Наводимо фрагменти вступної статті:

« Справжнім зачинателем вивчення українського бароко є Дмитро Чижевський, який публікує в зарубіжних виданнях цілу низку досліджень на цю тему вкраїнською, англійською, німецькою, чеською та іншими мовами. Серед праць Чижевського слід виокремити збірку нарисів «Український літературний барок», що була оприлюднена в Празі впродовж 1943-1944 років. Вона є першим фундаментальним дослідженням на цю тему в українській науці. Разом з тим Чижевський запропонував нові підходи до бароко, сформулював засадничі концепти його подальшого студіювання. Своїми працями про українське бароко вчений відкрив цей феномен у православно-слов'янському світі і тим самим розширив його культурно-історичний простір, що мало принципове значення для його загального теоретичного дискурсу.» (с.10)

« Ці дослідження активізувалися наприкінці минулого століття, особливо після здобуття Україною державної незалежності, коли відкрилися нові можливості для справді наукового потрактування культури бароко. Саме в 1990-х роках з'являється чимало досліджень, у яких подане нове висвітлення багатьох явищ і процесів української барокової культури, охоплено ті аспекти й проблеми, які раніше, здебільшого примусово, залишалися в тіні або й геть замовчувалися. Принципово новою рисою цих студій є те, що їхнім об'єктом постає не лишень література та певні види мистецтва, й культура українського бароко як єдність, котра включає різні види духовно-творчої діяльності етносу. Розпочалося вивчення української барокової філософії та ментальності, барокової культурної антропології, історіографії та міфології, церковного життя й богослов'я, інших ділянок духовної культури.» (с.10-11)

Дмитро Наливайко «Українське бароко: типологія і специфіка» Українське бароко Том 1 «АКТА»

Код доступу: <http://www.acta.com.ua/download/UBvstup.pdf>

**** Нагадаємо читачеві про Ганібалову клятву. За повідомленням римського історика Полібія (бл. 201 – 120 до н.е.) та інших давніх авторів, карфагенський полководець Ганнібал, (247—183 до н. э.) розповідав, що коли йому було десять років, його батько Гамількар, змусив його принести клятву все життя бути непримиренним ворогом Риму, який перетворив Карфаген у свою колонію. І клятву свою Ганнібал виконав.

***** «Цікаво оповідав Чижевський про надзвичайну кар'єру отамана Григорієва, його успіхи й трагічну смерть від куль анархіста Махна. Григоріїв служив перед війною 1914 року в горілчаному складі в Олександрії: цей будинок стояв край міста, недалеко від гімназії.»

Це цитата зі спогадів Панаса Феденка. Дивися вище у списку літератури(3)

Федір Шепель, краєзнавець

**«Є в ньому щось сковородинсько-гоголівське...»,
або Дмитро Чижевський очима сучасників**

На зорі цього тисячоліття до рук (на очі) читачів потрапило чимало матеріалів про життя і наукову діяльність Дмитра Чижевського, написаних людьми, які його добре знали й розуміли. Зокрема, йдеться про спогади Юрія Шереха (Шевельова) «Я-мене-мені...», тритомне зібрання творів Віктора Петрова «Розвідки», «Листування митрополита Іларіона (Огієнка)».

Дмитро Іванович Чижевський належав до тих людей, які, зокрема, формували особу Юрія Шевельова, сприяли його науковому зростанню. Саме він, провівши «кілька років у масачузетському Кембріджі, викладаючи у Гарвардському університеті» на початку 50-х, «узявся промостити шлях до Гарварду» ще й Шевельову.

Не дивно, що останній, згадуючи свої молоді роки в СРСР, прагнучи якомога точніше описати пережите, звертається до влучного вислову Чижевського, про те, що та держава «не була офіційно проголошеною диктатурою пролетаріату, а диктатурою над пролетаріатом. Революцію провадила, нею керувала бланкістська інтелігенція, загоріло-фанатична й нелюдяно-далека від людини взагалі...».

Для кіровоградських краєзнавців цікавим є спостереження Юрія Шевельова відносно того, що Дмитро Чижевський знав і був прихильний до своїх земляків, попри ідеологічні, наукові та інші розбіжності з ними. Наприклад, згадуючи Панаса Феденка, зауважує, що Дмитро Чижевський був його «партійним товаришем з часів УНР. Вони були однолітки (1893-1894), походили з близьких околиць (Кривий Ріг-Олександрія), обидва в роки революції були членами Центральної Ради, і, здається, обидва ходили тоді в соціал-демократах. Далі їхні шляхи різко розійшлися. Феденко лишився в українському середовищі, був передусім політик і тільки побічно стрибав до науки й до белетристики».

Щось схоже було й у відносинах з Євгеном Маланюком. Тому саме Євген Филімонович у післявоєнній Німеччині «взявся завербувати» Дмитра Івановича до Мистецького українського руху (МУР) саме на правах земляка.

«Чижевський віддався серйозним студіям в Німеччині, - розповідає Шевельов, - прийняв наукове хрещення від празьких формалістів і фонологів, сполучивши його з традиційною німецькою філологічною традицією. Свої зацікавлення він поділив і історією літератури, але з великим самозадоволенням робив екскурси до мовознавства й навіть до астрономії. Він мав надзвичайну ерудицію й виняткову пам'ять, але міг бути недбалим щодо фактів. На тлі

традиційно філологічної або політизованої історії літератури, що панувала на Україні, його підхід був свіжий і корисний. Він дав багато, дуже багато аналіз і висновків, що були новим і переконливим словом у літературознавстві слов'янських народів.

Дмитро Іванович був славістом у повному сенсі слова, далеко не тільки україністом. Він був удома в літературах усіх слов'янських народів, хоч російська, чеська, словацька, польська і українська цікавили його найбільше... Якщо він мав якусь політичну програму, він мав її для себе. Але він не цурався української проблематики і українських людей, хоч так само був своїм серед росіян і чехів. Звичайно, українського ура-патріотизму, зв'язаного з невіглаством і на цьому останньому вирослого, він не поділяв. Він не сперечався з ним, не проголошував хрестових походів, він просто відходив від нього. Але він не гребував тими науковими інституціями, які вважав за поважніші й вартісніші – Український вільний університет празького періоду (але не мюнхенського), Вільну академію наук (але не НТШ) тощо».

Водночас Шевельов дає й надзвичайно глибокий психологічний портрет Чижевського. «Він був по-своєму дуже самотнім, - говорить в спогадах «Я-мене-мені...». - З ким він міг поговорити про ті імена, про ті особи, які він знав чи не сам-один? Він виробив у спілкуванні з людьми манеру, якою дорослі говорять з дітьми. Він мовчав про свої наукові проблеми, натомість міг багато говорити про песиків, про моду, про свої сновиддя... Власне, коли доходило до наукових виступів або публікацій, його толеранція зникала. З невігласом... міг бути вкрай брутальним... Чижевський був сформована людина, і годі було сподіватися, що його можна переконати в чомусь, що становило основу його світобачення.

Зовнішність його була імпазантна, не без рис інтелектуальної величі: високе розумне чоло, зачесане назад рівне волосся, світлі окуляри з тонким обідком, прямий ніс, уста в ледь помітній посмішці... є в ньому і щось сковородинсько-гоголівське...

Якщо хто хоче знати цікавого Чижевського, треба шукати його не в розмовах за чаєм, а в його писаннях. Не знаю, який він був у розмовах з тими, хто дорівнював йому ерудицією. Але скільки таких було і де?».

Зрозуміло, що Юрій Шевельов протягом своєї багаторічної наукової та літературознавчої діяльності неодноразово звертався до імені й праць Дмитра Чижевського. Наприклад згадує, що його «останнім виходом у світ німецької журналістики (1 квітня 1950) була рецензія на «Історію староруської літератури» Дмитра Чижевського. Я послав її тоді до найвпливовішої в американській окупаційній зоні газети. Це була американська газета німецькою мовою «Die neue Zeitung»».

xxxxx

В'ячеслав Брюховецький (упорядник та коментатор згаданих наукових праць Віктора Петрова) стверджує, що саме Дмитро Чижевський, - разом з представниками так званого «київського філософського кола» (М.Бердяєв, М.Шестов, В.Зеньковський, О.Гіляров, які стали предтечами екзистенціалізму з його ідеєю про те, що таємниця буття покладена в самому людському єстві, в самому людському існуванні), - надихнули Віктора Петрова на введення в обіг

терміна «історіософія». З позицій останньої історичний процес розглядався як суцільність і цілісність, де все взаємопов'язане й ніщо не існує окремо, де немає переднього й заднього плану історичних реалій.

Віктор Петров, як безкомпромісний борець з народництвом, котре з часом ставало гальмом розвитку української культури, в «Проблемах літературознавства за останнє 25-річчя» (1945) говорить про розрив Дмитра Чижевського з «народницькою концепцією історико-літературного процесу», цитуючи його «Історію української літератури» (1942): «Літературна мова не мусить бути обов'язково близькою до народної». Принагідно наводить слова Бориса Ольхівського, котрий, «рецензуючи р.1934 книжку Чижевського про Сковороду, писав: «Тепер, коли відійшли цілком до минулого побоювання за майбутню долю української мови як органу культурного життя, можна подивляти оригінальність і барокову пишність мови Сковороди, не вважаючи на перевагу в ній церковно-слов'янського елементу і деяку засміченість русизмами». «Що мова Гоголя є типова українська барокова мова, - робить відкриття Петров, - це стало нам ясно тільки тепер». Та й у листі до Л.Лимана в якості союзника Віктор Петров називає Дмитра Чижевського.

У цьому ж контексті Петровим згадується й відоме «варшавське» видання творів Тараса Шевченка, здійснене Павлом Зайцевим за участю Д.Чижевського, Є.Маланюка та ін., як спроба «показати не народницького, а «барокового» Шевченка, Шевченка не як селянського, а європейського письменника». В.Петров просить не забувати, що саме Дмитро Чижевський у 40-х роках минулого століття до історії української літератури застосував поняття бароко. А в праці «Народна усна словесність» (1949) наводить слова Д. Чижевського про барокову поезію та зв'язок її з народною.

Згадуючи оцінку Д.Чижевським Шевченка-поета, в статті «Естетична доктрина Шевченка» В. Петров ділиться несподіваним спостереженням «Невкрите серце», «серце з закритими очима» - образи, які не належать своїм типом, ні до реалістичної системи образів, ні до романтичної. ...це картини сюрреалістів: Сальвадора Далі, Макса Ернста..., де «внутрішнє» це органи, що існують самі по собі як персонажі».

Що нового на думку Віктора Петрова вніс Дмитро Чижевський як історик української літератури? «Порівнюючи «Исследования» Володимира Перетца, «Історію літератури» Грушевського та «Історію літератури» Дмитра Чижевського не важко помітити між ними істотну різницю – говорить у згадуваних «Проблемах літературознавства...». - Володимир Перетц... переважно публікує нові, доти неопубліковані матеріали. «Історія літератури Грушевського значною мірою носить хрестоматійний характер; вона розростається за рахунок впровадження в текст переказуваного і перекладеного матеріалу. Чижевський воліє організувати матеріал. «Я схиляюсь до структуралізму», - визначає Чижевський свої методологічні позиції в літературознавстві. Він виходить від образу епохи. Для нього важать не факти в їх множинній роздрібленості, а система фактів в їх взаємопідпорядкованості центральному поняттю епохи».

Додамо, що В.Петров разом з Д.Чижевським, М.Глобенком та І.Мірчуком став співавтором книги для студентів Українського Вільного Університету (кінець 40-х років ХХ ст.) під назвою «Українська література».

У свою чергу Дмитро Чижевський звертався до наукового доробку Віктора Петрова. Так, аналізуючи творчість Григорія Сковороди, зокрема його характеристику матерії, вказував «на прегарну працю В. Петрова». У 1929 році він двічі з-за кордону схвально відгукувався на його дослідження «До характеристики філософського світогляду Сковороди». Обидва вчені були близькими в поглядах на філософію Григорія Савовича.

Теж стосувалось і аналізу творчості Тараса Шевченка. Зразок так би мовити «критики літературної критики» - це позитивна рецензія Дмитра Чижевського на працю Віктора Петрова «Провідні етапи розвитку сучасного Шевченкознавства» (Мюнхен, 1946). Щоправда, не обійшлося й без застережень Чижевського: «Прочитавши гарний нарис шановного автора, починаєш над його тезами думати і через певний час постає сумнів, чи не мали «народники» в дечому рацію? Де в чому – безумовно!...». Або. «Не заперечення Шевченкового політичного радикалізму та демократизму, не оптимістичне висвітлення заслання та інших сторінок біографії Шевченка є заслугою нового Шевченкознавства, а встановлення та освітлення поетичної досконалості творів Шевченка, його культурного рівня, його освіти, його зв'язків із світовою духовною історією».

В чудовій статті «Людина, що сміється» Віктор Петров слушно зауважує, що Віктор Гюго «мав нахил заглиблюватись у підсвідоме, блукати в таємничих сутеренних присмерках людської свідомості; він плекав збуджений, гострий, може навіть трохи хоробливий інтерес до темної «нічної» сторони людської психіки». А для підтвердження думки робить посилання на статтю Дмитра Чижевського «Тютчев і німецькі романтики» (1927), де й зібрано відповідний матеріал.

xxxxx

Без славетного імені Івана Огієнка (1882-1972) – вченого, державного та церковного діяча (відомого також як митрополит Іларіон), - важко уявити новітню історію України. Після тривалої офіційної заборони з'явилася щаслива нагода знайомитися з його творчим спадком («Історія української культури», «Історія українського друкарства», «Життєписи великих українців» тощо) та яскравими сторінками біографії, що проливають світло на важливі сторінки національно-визвольного руху ХХ століття.

Цікаво, що в період вимушеної еміграції тісний зв'язок з цією непересічною людиною підтримувало чимало визначних осіб, доля яких фактами народження чи діяльності пов'язана з минулим Кіровоградщини. Про це, зокрема, свідчить зміст книги «Листування митрополита Іларіона (Огієнка)», упорядкованої та виданої в Києві знаним істориком о.Юрієм Мициком.

«Високодостойний Отче Митрополите», - так Дмитро Чижевський у 1955 році починає одного зі своїх листів до Івана Огієнка з Гарвардського університету. В ньому висловлює подяку за надіслану «Нашу культуру» та приймає запрошення щодо співробітництва в даному часописі. Тут же розповідає, що в своїй публічній лекції в Марбурзі згадував про українське походження

Федора Достоевського. В наступних листах повідомляє, про доньку, яка «працює в Нью-Гевені та друкує свій українсько-російсько-грецький словник до «Слова о полку Ігоревім». Для публікації, крім власних праць, надсилає також доньчині. У свою чергу, митрополит Іларіон дякує «високодостойному Пану Професору» за присилку цінних відбитків сторінок «Азбуки-Граматики» 1574 року і з почуттям підписується як «Ваш покірний богомолець».

ххххх

Втім, це лише маленька дешифрація інформації про Дмитра Івановича Чижевського, взята з недавніх знакових видань. Його життя і творчість – бездонна криниця для майбутніх дослідників.

Н. В. Жахалова

**Список експонатів, які представлені в
Олександрійському краєзнавчому музеї ім. А. Ф. Худякової на тематичній
виставці «Вчений Д. Чижевський – наш земляк»**

Експозицію про Дмитра Чижевського у нашому музеї було створено 1999 році, оновлено і доповнено – 2007. Також розроблені і проводяться екскурсії та заняття на тему «Всесвітньо відомий вчений Д. Чижевський – наш земляк».

У тематичному розділі музею експонуються:

1. Фото Д. Чижевського (скановане) – (друга половина ХХ ст.).
2. Фото І. Валявко на презентації в Дрогобицькому університеті 4-х томного видання праць Д. Чижевського (Київ: Смолоскип, 2005 р.).
3. Запрошення Н. Жахаловій на Міжнародний науковий семінар «Дмитро Чижевський і європейська культура», що відбувався в Дрогобицькому державному педагогічному університеті в 2005 році.
4. Фото учасників першого Міжнародного наукового семінару 2003 р. (Ірина Валявко, Надія Жахалова, німецький вчений Вернер Кортгазе (вже покійний). Доповідь Н. Жахалової: «Повернення на Батьківщину».
5. Фото надгробку на кладовищі в Гейдельберзі, де поховано Д. Чижевського - подароване І. Валявко.
6. Траурний конверт і повідомлення про смерть Д. Чижевського від його дружини і доньки, надіслане на адресу міського музею в Олександрії (1977 р.).
7. Ксерокопії кольорові – м. Гейдельберг, Гейдельбергського університету, Гарвардського університету, Українського Вільного університету в Празі.
8. Фотолистівка з видами сучасного Гейдельбергу (подарована І. Валявко).
9. Фото (ксерокопія) презентації книги Н. Надьярних про Д. Чижевського в Москві.
10. Фото (ксерокопія) Д. Чижевського з собакою на дачі у Кардиналовських в США (поч. 60-х років ХХ ст). Світлина Міртали Пилипенко.
11. Ксерокопія «Справки о рождении и крещении», виданій на основі запису в метричній книзі Успенського собору в Олександрії.
12. Оригінальні (2 шт.) дитячі малюнки Дмитра Чижевського.
13. Оригінальний малюнок (портрет молодої жінки), зроблений матір'ю Дмитра – Марією Чижевською.

14. Фото (ксерокопія) сім'ї Чижевських – батько, мати, Дмитро і сестра його Марія. (поч. ХХ ст.?).
15. Сторінка табелю з оцінками (фотокопія) гімназиста Д. Чижевського.
16. Список учнів Олександрійської чоловічої гімназії (фотокопія), які отримали атестат зрілості, серед яких вказано і Д. Чижевського, нагородженого срібною медаллю. (1911 р.).
17. Титульний лист (фотокопія) «Ведомости об успехах и поведении» учня 6-го класу гімназії Д. Чижевського за 1908/9 навчальний рік.
18. Фото (ксерокопія) Івана Костянтиновича Чижевського, батька Дмитра (кінець ХІХ ст.).
19. Книга Д. Чижевського. Історія Української літератури, виданої в Нью-Йорку в 1956 році.
20. Книга Д. Чижевського. Нариси з історії філософії на Україні, Київ, 1992 (за першим виданням в Празі, 1931 р.)
21. Книга Д. Чижевського. Антична філософія, м. Кіровоград, 1994 р.
22. Книга Д. Чижевського. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Тернопіль, 1994 р.
23. Книга «Записки обласної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського (до 100 річчя від дня народження), упорядник О. Чуднов, Кіровоград, 1994 рік».
24. Бібліографічний покажчик «Вчений-енциклопедист», Кіровоград, 1994 р.
25. Автореферат І. Валявко «Д. Чижевський, як дослідник української філософської думки (на правах рукопису)», Київ, 1997.
26. Книга І. Валявко Філософія Г. Сковороди в осмисленні Д. Чижевського. Київ, 1996.
27. Книга «Славістика, том 2. Дмитро Чижевський і європейська культура. Дрогобич, 2011р. (матеріали наукового семінару 2005р.). – В книзі – стаття дослідника з Олександрії Н. Жахалової «Життєва опозиційність батька та її вплив на світогляд сина», ст. 407-423.
28. Фото (оригінал) членів Олександрійського просвітницького гуртка поч.ХХ ст., який очолював Д. Чижевський (на фото присутні Д. Чижевський та його сестра Марія Чижевська).
29. Фото (фотокопія) Д. Чижевського, студента Київського університету.
30. Фото (копія) гімназистів, які у дворі будинку Чижевських грають у крикет.

Інформаційні ресурси про життя і діяльність видатного земляка та увічнення його пам'яті

**І. Обласна універсальна наукова бібліотека з 1992 року носить ім'я
видатного земляка – Дмитра Чижевського**

Виконавчий комітет Кіровоградської обласної Ради народних депутатів

Р І Ш Е Н Н Я

м. Кіровоград

Про присвоєння обласній універсальній
науковій бібліотеці імені
Дмитра Івановича Чижевського

З метою увічнення пам'яті нашого видатного земляка, українського вченого, філософа, історика, лінгвіста, літературознавця Дмитра Івановича Чижевського та враховуючи клопотання постійно: комісії обласної Ради народних депутатів по народній освіті, науці, культурі і спорту, виконавчий комітет обласної Ради народних депутатів

ВИРІШИВ:

1. Підтримати клопотання постійної комісії обласної Ради народних депутатів по народній освіті, науці, культурі і спорту про присвоєння обласній універсальній науковій бібліотеці імені Дмитра Івановича Чижевського.
2. Просити Кабінет Міністрів України присвоїти ім'я Дмитра Івановича Чижевського обласній універсальній науковій бібліотеці.

Голова Ради — голова виконкому
М.О.Сухомлин

Керуючий справами виконкому
В.І.Богонос

Встановлено і щорічно присуджується премія імені Дмитра Чижевського працівникам бібліотеки.

НАЙБІЛЬШИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС

Архів Д.Чижевського

<http://library.kr.ua/kray/chizhevsky/>

Включає:

- ❖ Життєпис.
- ❖ Науково-літературна спадщина (книги, статті).
- ❖ Галерея.
- ❖ Бібліографія.
- ❖ Вебліографія.
- ❖ На пошану (постанови). Протокол зборів ОУНБ. Рішення «Про присвоєння обласній універсальній науковій бібліотеці імені Дмитра Івановича Чижевського».
- ❖ Про Д.І.Чижевського

- Життєпис
- Біографія Д.І.Чижевського.
- Дмитро Чижевський народився в Олександрії.
- Леонід Куценко. Олександрія скитська в житті Нестора славистів.
- Любов до мудрості.
- Омелян Піцак, Ігор Шевченко. Пам'яті Дмитра Чижевського.
- Петро Кизименко, Геннадій Коган. Слідча справа № 5108. (Маловідомі факти з біографії Дмитра Чижевського.)
- Подорож на хутір Чижевських.
- У вирі часу.
- Філософ, історик.
- Юрій Вільчинський. Історик філософії слов'янства.
- ❖ Науково-літературна спадщина
- Книги
- Дмитро Чижевський. Антична філософія в конспективному вигляді.
- Євген Пизюр. Дмитро Іванович Чижевський. (До 60-тилітнього ювілею.)
- Ірина Валявко. Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки.
- Панас Феденко. Дмитро Чижевський.

- Статті
 - ✓ Ірина Валявко. Дмитро Чижевський — фундатор поняття "Філософія серця".
 - ✓ Юрій Вільчинський. Історик філософії слов'янства.
- ❖ Видатні вчені про Д.І.Чижевського.
- ✓ Йозеф Стрелка (м. Олбен, США). Всесвітнє значення Дмитра Чижевського.
- ✓ Нове слово... багатолітньої давності.
- ✓ Чижевський — Сковорода ХХ ст.

У 2004 році творчою групою працівників бібліотеки видано буклет «Дмитро Чижевський: особистість і творчість (1894-1977) (До 110-річчя з дня народження), до кого включено розділ «Основні видання праць Д.І.Чижевського».

Олександрійська центральна районна бібліотека

За матеріалами сайту:

<https://sites.google.com/site/olxlib/історія-олександрійської-рцбс>

Майже 60-років гостинно відчиняє двері для своїх читачів. Для багатьох поколінь жителів району та міста бібліотека була, і залишається світлою, затишною домівкою, переступаючи поріг якої читач потрапляє в заворожуючий світ книжкової мудрості.

Доля бібліотеки, її історія, її сьогоднішній день – це частина культурного життя нашого району та міста. Ми пишаємося, що саме наш заклад має такі

глибинні духовні корені, пов'язані з ім'ям видатного вченого, історика, філософа ХХ століття Д. І. Чижевського, який проживав в цьому приміщенні в свої дитячі та юнацькі роки. Ця аура духовності витає в цьому старовинному будинку і донині.

Бібліотека розпочала свою діяльність у далекому 1948 році з невеликим штатом. В 50-60-ті роки працював лише абонемент, потім створився пересувний фонд, літературою якого обслуговувались МТС, механізатори, трактористи району, для яких на робочі місця доставлялись підбірки галузевої та художньої літератури.

В 1966 році в бібліотеці організується читальний зал. У ці ж роки в штат вводиться посада методиста.

30 грудня 1976 року масові бібліотеки Міністерства культури району об'єднують в єдину ЦБС. З 1977 року бібліотека стає центральною бібліотекою системи, яка на даний час налічує 32 бібліотеки-філії.

З 30 травня 2007 року бібліотеці присвоєно ім'я - ім. Д. І. Чижевського.

Центральна районна бібліотека ім. Д. І. Чижевського – методичний центр для 32 бібліотек-філій. Методична діяльність спрямована на розповсюдження професійних знань, пошук нових форм роботи по обслуговуванню населення, установлення і зміцнення зв'язків з місцевими органами влади, комерційними структурами, удосконаленням методів менеджменту, маркетингу.

За роки діяльності заклад пережив і злети, і важкі часи, але завжди знаходились люди, котрі знали ціну книзі і намагались морально і матеріально підтримати бібліотеку. Наша бібліотека – установа унікальна. Вона допомагає здобути знання, лікує душі, підвищує професійний рівень, розвиває інтелект, розширює кругозір, збагачує духовність. Допомагає розшукувати найцікавіші факти через свій ДБА, надає безкоштовний Інтернет-зв'язок, завжди забезпечить інформацією з краєзнавчої літератури. Вас обслужить доброзичливий, високопрофесійний колектив, задовольнить потреби всіх користувачів від малечі до літньої людини.

В 2007 р. його іменем була названа Олександрійська центральна районна бібліотека. Місцеві краєзнавці говорять, що на основі зібраних матеріалів про життя родини Чижевських в Олександрії можна було б відкрити, якщо не меморіальний музей, то хоча б меморіальну кімнату

Вулиця імені Дмитра Чижевського

Його ім'я тепер носить одна з вулиць міста Олександрії.

Меморіальні дошки Дмитру Чижевському

Меморіальна дошка Дмитру Чижевському на фасаді Інституту філології КНУ.

Меморіальна дошка на честь Дмитра Чижевського на будинку в Олександрії.

*На 27 листопада 2013 року 62 сторінки.
Л.Гайда*

Національна Академія Наук України в 1997 році заснувала Премію імені Д. І. Чижевського за видатні наукові роботи в галузі філософських наук.